

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Ploegen voor Vrouwenkiesrecht: De profilering van de Nederlandsche Bond voor Vrouwenkiesrecht ten opzichte van de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht tussen 1907 en 1919

Geskes, Mies

Citation

Geskes, M. (2025). *Ploegen voor Vrouwenkiesrecht: De profilering van de Nederlandsche Bond voor Vrouwenkiesrecht ten opzichte van de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht tussen 1907 en 1919*.

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [License to inclusion and publication of a Bachelor or Master Thesis, 2023](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/4257179>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

PLOEGEN VOOR VROUWENKIESRECHT

De profilering van de Nederlandsche Bond voor Vrouwenkiesrecht ten opzichte van de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht tussen 1907 en 1919

Mies Geskes
S2619164
S2619164@vuw.leidenuniv.nl

MA-Scriptie Geschiedenis
*Cities, Migration and Global
Interdependence*
20 ECTS

Begeleider: Dr. M.J. Janse
Tweede lezer: Dr. E.C. Walhout
23 juni 2025
Aantal woorden: 17.866

Sluitzegels ter ere van het eerste lustrum in 1912

Inhoudsopgave

Inleiding	3
Hoofdstuk 1. Brandjes, explosies en knuppels (1850-1907)	16
Hoofdstuk 2. ‘Propagandiste Gevraagd’ (1907-1912)	29
Hoofdstuk 3. ‘Bondsleden, laat ons mobiliseeren!’ (1912-1919)	37
Conclusie	47
Bibliografie	49

Inleiding

Toen in maart 2025 zeker twintigduizend mensen door de straten van Amsterdam trokken tijdens de *Feminist March*, deed dat denken aan een demonstratie die ruim honderd jaar eerder plaatsvond: in 1916 liepen achttienduizend vrouwen en mannen door Amsterdam voor vrouwenkiesrecht.¹ Deze demonstratie, georganiseerd door de *Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht* (hierna: de VvVK), markeerde een belangrijk moment in de Nederlandse strijd voor vrouwenkiesrecht. Uit elke Nederlandse provincie namen drie vrouwen in traditionele klederdracht deel. De deelname van deze vrouwen benadrukte dat de strijd voor vrouwenkiesrecht niet enkel een zaak was van de elite, maar van alle vrouwen uit Nederland – en daarom een nationale aangelegenheid. Feministen waren zodoende niet alleen radicale, excentrieke stadsvrouwen, maar ook ‘doorsnee’ boerinnen en dorpsvrouwen.²

Wie niet bij deze massale optocht aanwezig waren, maar, al dan niet op een eigen manier, wél voor vrouwenkiesrecht pleitten, waren de (bestuurs)leden van de in 1907, door een aantal ontevreden leden van de VvVK, opgerichte *Nederlandsche Bond voor Vrouwenkiesrecht* (hierna: de Bond). De vrouwen en mannen van de Bond hadden eigen beweegredenen voor zowel de afsplitsing van de VvVK als voor de afwezigheid bij de demonstratie.³

Centraal in dit onderzoek staat de wijze waarop de Nederlandsche Bond voor Vrouwenkiesrecht zich profileerde ten opzichte van de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht. De nadruk ligt hierbij op de strategie van beide organisaties. Deze scriptie onderzoekt daarom, op landelijk niveau, welke doelen het hoofdbestuur en de leden van de Bond nastreefden en welke strategieën zij gebruikten om deze doelen te verwezenlijken en leden te werven, ten opzichte van de VvVK.

De *Declaration of Sentiments* uit 1848 markeerde het begin van de strijd voor vrouwenkiesrecht in de Verenigde Staten. Het manifest, dat de (grondwettelijke) ongelijkheid tussen de man en de vrouw aan de kaak stelde, riep vrouwen op zich te verenigen in de strijd voor het vrouwenkiesrecht. De Amerikaanse pers sprak, met gechoqueerde afkeuring, schande van dit manifest.⁴ De schrijver van het manifest, Elisabeth Cady Stanton ontfermde zich samen

¹ ‘Grote drukte bij betoging voor vrouwenrechten in Amsterdam’, *NOS* (8 maart 2025); Mineke Bosch, *Strijd! De vrouwenkiesrechtbeweging van Nederland, 1882-1922* (Hilversum 2019) 309.

² Hanneke Hoekstra, *Het hart van de natie. Morele verontwaardiging en politieke verandering in Nederland 1870-1919* (Amsterdam 2005) 173.

³ ‘De Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht’, *De Ploeger* (juni 1916).

⁴ Aileen S. Kraditor, *The ideas of the woman suffrage movement, 1890-1920* (New York City 1982) 1-3.

met Susan B. Anthony over de propaganda van de in 1890 opgerichte *National American Woman Suffrage Association* (NAWSA).⁵

De industriële revolutie van het Verenigd Koninkrijk leidde vanaf 1760 tot ingrijpende maatschappelijke veranderingen zoals verstedelijking en toename van armoede. Eén van de gevolgen van de industriële revolutie was toenemende maatschappelijke ongelijkheid. Deze ongelijkheid, gecombineerd met de goedkopere drukpers in de negentiende eeuw, liet – in de woorden van historicus Hanneke Hoekstra – de ‘moralisering van de samenleving’ groeien. De moralisering gaf de burgers een breder wordend besef van sociale ongelijkheid en een opkomend gevoel van de noodzaak tot hervorming. Deze ontwikkeling werd de drijvende kracht achter sociaal activisme voor de Engelse vrouwen.⁶ Daarnaast vonden zij inspiratie in *The Subjection of Women*, een werk van filosoof Harriet Taylor Mill en haar echtgenoot, filosoof John Stuart Mill, waarin werd betoogd dat de ondergeschikte positie van vrouwen geen natuurlijk gegeven was, maar het gevolg van sociale en historische ongelijkheid.⁷

Vanaf 1903 werd de Britse strijd voor vrouwenkiesrecht geleid door Emmeline Pankhurst en haar twee dochters. Pankhurst stond bekend om het ‘militantisme’ van de *Women’s Social and Political Union*, die onder haar leiding een uitgesproken agressieve strategie voerde. Met een feilloos gevoel voor propaganda wist zij het dominante idee dat vrouwen te emotioneel en irrationeel waren om politiek te participeren, scherp en spottend te ondergraven. De *suffragettes* – de scheldnaam voor de geuzenaam *suffragists*, kiesrechtstrijdsters – golden dan ook als afschrikwekkend voorbeeld van critici op de vrouwenbewegingen.⁸

Het woord ‘feminist’ had in eind negentiende-eeuws Nederland een negatieve, radicale bijklank. Feministen werden in de pers en politiek neergezet als revolutionairen die de maatschappelijke orde wilden verstoren.⁹ De eerste feministische golf in Nederland wordt doorgaans geplaatst in de periode tussen 1870 en 1920.¹⁰ Vanaf 1870 ontstonden er geleidelijk steeds meer Nederlandse vrouwenverenigingen met een emancipatoir karakter: hierop wordt in

⁵ Kraditor, *The ideas of the woman suffrage movement*, 11.

⁶ Hoekstra, *Het hart van de natie*, 8.

⁷ Sophie van den Elzen, *Slavery in the International Women’s Movement, 1832–1914. Memory Work and the Legacy of Abolitionism* (Cambridge 2025) 120.

⁸ Willemijn Posthumus-van der Goot en Anna de Waal, *Van moeder op dochter. De maatschappelijke positie van de vrouw in Nederland vanaf de Franse tijd* (Derde druk; Nijmegen 1977) 142–143; Mieke Aerts, ‘“Hollandsche vecht-suffragettes”? Een kwestie uit de geschiedenis van het Nederlandse feminisme’, *Low Countries Historical Review* 124:4 (2009) 599–617, aldaar 609.

⁹ ‘Feminist’, *Evolutie* (29 april 1896).

¹⁰ Atria, <https://atria.nl/tag/eerste-feministische-golf/>, (geraadpleegd 30 maart 2025).

het eerste hoofdstuk dieper ingegaan. In 1919, toen het vrouwenkiesrecht werd ingevoerd, 'brak' de golf. Onder historici is een debat gaande over het wel of niet gebruiken van de term 'golf' wanneer zij over feminisme schrijven, aangezien er een indruk kan ontstaan dat er vóór of tussen de afgebakende golven geen feministische activiteiten hebben plaatsgevonden. Daarmee erkennen historici, volgens tegenstanders van de 'golven'-terminologie, de inspanning van feministen, uit bijvoorbeeld de Franse Revolutie, van de 'voor- en tussenperiodes' niet voldoende.¹¹

Politicooloog Tjitske Akkerman en historicus Siep Stuurman stellen bijvoorbeeld dat de periodisering van het westerse feminisme vaak, ten onrechte, wordt afgebakend als politieke uiting van de collectieve organisatie van vrouwen vanaf de negentiende eeuw, terwijl de geschiedenis van feminisme teruggaat tot de late middeleeuwen.¹² Historicus Anneke Ribberink stelt dat de terminologie van feministische 'golven', in tegenstelling tot wat Akkerman en Stuurman betogen, terecht is. Dit beredeneert Ribberink aan de hand van de volgende twee aspecten: het massakarakter en de internationale aard van vrouwenbewegingen. Zo nam het ledenaantal van de opvolgende organisatie van de VvVK, de *Vereeniging voor Staatsburgeressen*, duidelijk af na het verkrijgen van vrouwenkiesrecht (van 25000 leden in 1919 naar 2521 leden in 1930).¹³ De Bond fuseerde in 1920 met de *Vereeniging tot Verbetering van den Maatschappelijken en den Rechtstoestand der vrouw in Nederland*.¹⁴ Daarnaast verminderde het internationale karakter van de *Wereldbond voor Vrouwenkiesrecht*. De Wereldbond voor Vrouwenkiesrecht (of de *International Alliance of Women*) werd in 1904 opgericht en had als doel internationale samenwerking in de strijd voor vrouwenkiesrecht. De vermindering in het internationale karakter kwam mede door de opkomst van de fascistische ideologie in Duitsland van de jaren 1930, waarin de positie van de vrouw ten opzichte van de man inferieur was.¹⁵ Dit onderzoek volgt de periodisering van de eerste golf zoals beschreven door Ribberink.

Tussen 1907 en 1919 vonden er gebeurtenissen plaats die van grote betekenis waren voor zowel de VvVK als de Bond. Deze momenten markeren niet alleen keerpunten in hun eigen ontwikkeling, maar ook in de bredere strijd voor vrouwenkiesrecht in Nederland. In

¹¹ Tjitske Akkerman en Siep Stuurman, 'Introduction: feminism in European history', in: Idem, *Perspectives on Feminist Political Thought in European History* (Londen/New York City 1998) 1-33, aldaar 3.

¹² Akkerman en Stuurman, 'Introduction', 3.

¹³ Anneke Ribberink, 'Waarom de term feministische golf terecht is', *Historica* 3:3 (1995) 3-5, aldaar 3; Welmoet Wijnaendts Francken-Dyserinck, *De Strijd voor het Vrouwenkiesrecht herdacht* (Amsterdam 1953) 54-55.

¹⁴ Atria, <https://atria.nl/nieuws-publicaties/vrouwen-in-de-politiek/vrouwenkiesrecht-in-nederland> (geraadpleegd 25 mei 2025).

¹⁵ Ribberink, 'Waarom de term feministische golf terecht is', 3.

februari 1907 vond de zogenoemde ‘scheuring in de gelederen’ plaats.¹⁶ Door meningsverschillen over strategie en toonzetting scheidde een groep vrouwen (en mannen) zich af van de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht en richtte de Nederlandsche Bond voor Vrouwenkiesrecht op.¹⁷ Het hoogtepunt van de eerste feministische golf volgde in 1919, toen het actief kiesrecht voor vrouwen werd ingevoerd, waarmee het belangrijkste doel van de pleitbezorgers van vrouwenstemrecht werd verwezenlijkt.¹⁸

In dit onderzoek zal daarnaast in het kader van strategie het begrip ‘propaganda’ worden gebruikt, een begrip dat ook door de Bond zelf werd gebruikt in *De Ploeger*. Wetenschapper in communicatie Thomas Huckin omschrijft propaganda als een communicatief eenrichtingsverkeer, vaak opzettelijk misleidend, feitelijk onjuist en manipulerend, waarbij vanuit de overtuigende partij het doel is de ontvanger te overtuigen.¹⁹ Huckin deelt hiermee definitie van Garth Jowett en Victoria O’Donnell, eveneens wetenschappers in communicatie. Jowett en O’Donnell definiëren propaganda in 2018 als volgt: ‘De opzettelijke, systematische poging om percepties te vormen, cognities te manipuleren en gedrag te sturen om een reactie te verkrijgen die de gewenste intentie van de propagandist bevordert.’²⁰ Het woordenboek van het Instituut voor de Nederlandse taal definieert propaganda in het jaar 1941 als volgt:

Werkzaamheid eener organisatie [...] om aanhangers te winnen voor de beginselen die zij (of hij) voorstaat; ook om invloed op de publieke opinie uit te oefenen ten gunste van zichzelf, of om een bepaalde gedachte ingang te doen vinden. Van propaganda spreekt men alleen, wanneer men in het gepropageerde een ideëel element kan waardeeren; schat men de strekking daarvan minder hoog, dan spreekt men van reclame.²¹

Op grond van de drie aangehaalde definities wordt propaganda, in het kader van deze scriptie, als volgt gedefinieerd: een doelgerichte en systematische vorm van communicatie, niet per definitie van feitelijke onjuistheden, met als strategisch doel te overtuigen en te sturen in het voordeel van de boodschapper – in dit geval de Bond.

Welke discussie bestaat er onder historici over de Bond en de landelijke strategie van het bestuur? En wat is het imago van de Bond in de historiografie? Historisch onderzoek naar

¹⁶ Aerts, “Hollandsche vecht-suffragettes’?”, 609.

¹⁷ Bosch, *Strijd!*, 147-149.

¹⁸ Ibidem, 353.

¹⁹ Thomas Huckin, ‘Propaganda defined’, in: Gae Lyn Henderson en M.J. Braun eds., *Propaganda and Rhetoric in Democracy. History, Theory, Analysis* (Carbondale 2016) 118-136, aldaar 122-136.

²⁰ Garth Jowett en Victoria O’Donnell, *Propaganda and persuasion* (Thousand Oaks 2018) 6.

²¹ Instituut voor de Nederlandse taal, <https://gtb.ivdnt.org/search/#> (geraadpleegd 14 mei 2025).

de Bond richt zich doorgaans op de ideologische betekenis van de splitsing met de VvVK, terwijl er tot op heden weinig aandacht is besteed aan de Bond als organisatie op zichzelf. De historische discussie over de Bond is doorgaans gevoerd door historici uit de tweede feministische golf: deze kwam op in de jaren 1960 en ‘verwaterde’ in de loop van 1990.²² Historicus Agnes van Steen benadrukt in 2023 het volgende over de Bond in de bestaande historiografie: ‘Over Lizzy van Dorp en Welmoet Wijnaendts Francken-Dyserinck, [...], bestaan nog geen uitgebreide biografieën. Zij speelden een belangrijke rol in de Bond voor Vrouwenkiesrecht, die net als deze leidsvrouwen in de geschiedschrijving onderbelicht is gebleven.’²³

Binnen de historiografie rondom de ‘scheuring in gelederen’ tekenen zich twee, overlappende, discussielijnen af. Er is onder historici een debat over de betekenis en impact van deze scheuring binnen de context van de eerste feministische golf. Daarnaast bestaat er binnen de historiografie verdeeldheid over de mate waarin de VvVK en de Bond ideologisch van elkaar verschilden dan wel overeenkwamen.

Historicus Mieke Aerts betoogt dat de tot dan toe gehanteerde strategie onder Nederlandse vrouwenbewegingen, om de strijd voor vrouwenkiesrecht eendrachtig te voeren eind februari 1907 werd opgegeven. De Bond splitste zich definitief van de Vereniging voor Vrouwenkiesrecht.²⁴ Historicus Mineke Bosch analyseert deze splitsing in *Een onwrikbaar geloof in rechtvaardigheid* (2005), een biografie over Aletta Jacobs.²⁵ In haar analyse van de scheuring maakt Bosch gebruik van een aantal briefwisselingen tussen sleutelfiguren als Jacobs (voorzitter van de VvVK) en Welmoet Wijnaendts Francken-Dyserinck (hierna: Dyserinck) en Elisabeth (Lizzy) van Dorp – medeoprichters van de Bond; de publicatie *De strijd voor het vrouwenkiesrecht herdacht*, in 1954 geschreven door Dyserinck en *Herinneringen*, de autobiografie van Aletta Jacobs. *Evolutie* en het *Maandblad*, het tijdschrift van de VvVK, worden daarnaast meegenomen in de analyse. Historicus Annie Romein-Verschoor wijst er volgens Bosch op dat de scheuring tussen de VvVK en de Bond pastte binnen een bredere tendens die in elke emancipatiebeweging optreedt: de neiging om zich in de loop der tijd te splitsen in twee stromingen. Aan de ene kant een stroming, in dit geval de VvVK, die een gelijkstelling met ‘de anderen’ (de man) nastreeft, en aan de andere kant de Bond die zich in

²² Atria, <https://atria.nl/nieuws-publicaties/feminisme/feminisme-20e-eeuw/de-tweede-feministische-golf/>, (geraadpleegd 15 mei 2025).

²³ Agnes van Steen, *Van liefdadigheid naar abortusstrijd: Leidse vrouwen en de Nederlandse vrouwenbeweging van 1860 tot 1990* (Leiden 2023) 16.

²⁴ Aerts, “Hollandsche vecht-suffragettes’?”, 609.

²⁵ Mineke Bosch, *Een onwrikbaar geloof in rechtvaardigheid. Aletta Jacobs 1854-1929* (Amsterdam 2005).

conservatieve richting beweegt, naar ontwikkeling en erkenning van ‘het eigene’ (de vrouw). In dat opzicht is het optreden van de splitsing tussen de twee partijen het onvermijdelijk aan de oppervlakte komen van een tweedeling die in feite al aan het begin van de eerste feministische golf bestond: de splitsing was hiermee volgens Romein-Verschoor niet uitzonderlijk.

Historicus Marijke Mossink is, zo stelt Bosch in 2005, de enige die de splitsing tussen de VvVK en de Bond diepgaand heeft geanalyseerd, hoewel historicus Ulla Jansz eveneens de scheuring uitgebreid heeft onderzocht in 1990 en deze als ‘een belangrijke gebeurtenis’ beschrijft.²⁶ Volgens Jansz is de aanleiding van de scheuring niet helemaal duidelijk.²⁷ Mossink baseert haar analyse grotendeels op briefwisselingen tussen vooraanstaande figuren uit de Bond en de VvVK – zoals Dyserinck en Jacobs. In ‘Tweeërlei stroming? ‘Ethisch’ en ‘rationalistisch’ feminisme tijdens de eerste golf in Nederland’ (1986) stelt Mossink, in tegenstelling tot Bosch en Romein-Verschoor, dat de scheuring een ‘dramatisch moment’ was in het proces waarin de vrouwenbeweging ‘een zuiver seksestandpunt’ poogde in te nemen. Met een ‘zuiver seksestandpunt’ doelt Mossink op het feit dat vrouwen zich in het feminisme op grond van hun geslacht organiseren om voor de vrouw als sekse iets te bevechten. Volgens de analyse van Mossink nam het bestuur van de Bond geen eenduidig standpunt in ten aanzien van sekse, omdat naast feministische idealen, ook andere belangen meespeelden. Het bestuur van de Bond wilde volgens Mossink de Nederlandse vrouw eerst politiek gezien ‘opvoeden’ voordat zij politiek betrokken werd: de Nederlandse bevolking moet ‘rijp gemaakt’ worden voor het idee van vrouwenkiesrecht. Daardoor was het kiesrecht voor vrouwen niet leidend in hun politieke overtuiging: het vrouwenkiesrecht stond niet centraal als directe doelstelling van de Bond. De vrouwen in de Bond waren hiermee, in de woorden van Mossink ‘langzaam’-feministen tegenover de ‘actie’-feministen van de VvVK, die vrouwenkiesrecht, en hiermee totale gelijkheid betoogden. Volgens Mossink laat het conflict tussen de Bond en de VvVK zich echter niet eenvoudig beschrijven in termen van een tegenstelling tussen ‘gematigd’ en ‘ultra’, zoals bijvoorbeeld historicus Maria Grever wél doet.²⁸

Bosch erkent dat de conclusie van Mossink over het seksestandpunt aantrekkelijk is, maar vindt deze uiteindelijk niet overtuigend. Volgens haar is de ideologie waarmee het bestuur

²⁶ Bosch, *Een onwrikbaar geloof in rechtvaardigheid*, 414-415; Ulla Jansz, *Denken over sekse in de eerste feministische golf* (Amsterdam 1990) 141.

²⁷ Jansz, *Denken over sekse*, 141-142.

²⁸ Marijke Mossink, ‘Tweeërlei stroming? ‘Ethisch’ en ‘rationalistisch’ feminisme tijdens de eerste golf in Nederland’, in: Selma Sevenhuijsen en Joyce Outshoorn eds., *Socialisties-Feministische Teksten 9* (Baarn 1986) 104-120; Maria Grever, *Strijd tegen de stilte. Johanna Naber (1859-1941) en de vrouwenstem in geschiedenis* (Hilversum 1994) 180; Bosch, *Strijd!*, 147.

van de Bond zich tracht te onderscheiden te willekeurig geformuleerd, en bestaan er binnen zowel de leden van de Bond als de VvVK te veel overlappende kwesties en interne tegenstrijdigheden om één duidelijk belang aan te wijzen. Bosch stelt zelfs dat zonder kennis van de splitsing er geen wezenlijk verschil te onderscheiden is tussen de denkbeelden van Dyserinck en Jacobs.²⁹ Hiermee onderschrijft Bosch dat de splitsing géén belangrijk moment in de eerste feministische golf is geweest, waarmee ze het standpunt van Romein-Verschoor inneemt. De splitsing stoelde volgens Bosch namelijk op persoonlijke motieven en had dus meer weg van een ruzie dan een ideologische splijtzwam. Op de scheuring zal in het eerste hoofdstuk verder worden ingegaan.

Over de betekenis van de splitsing voor de eerste feministische golf bestaat er dus geen eenduidige consensus. Waar zowel Mossink als Jansz de splitsing interpreteren als een belangrijk moment binnen de feministische beweging, ziet Bosch deze als een persoonlijke aangelegenheid, en daarmee als een moment van geringere historische betekenis — een conclusie die ook door Romein-Verschoor, zij het door een andere aanleiding, wordt onderschreven. Daarmee ondersteunen de historici het idee dat de scheuring binnen de eerste feministische golf geen fundamentele ideologische wending markeerde. In deze scriptie beschouw ik de scheuring wél als significant, in navolging van het standpunt van Mossink.

Wat betreft het tweede discussiepunt benadrukt Bosch dat de scheuring vooral op persoonlijke oorzaken stoelde, en dat de ideologische verschillen hiermee beperkt waren. Ook historicus Marianne Braun stelt: ‘Die tegenstelling in het feministische kamp bleek in de praktijk mee te vallen.’³⁰ Historicus Inge de Wilde stelt in 1993 het volgende over deze ideologische verschillen: ‘Er is wel gesuggereerd dat ‘de Bond’ de gematigde en de Vereniging voor Vrouwenkiesrecht de rationele richting vertegenwoordigde. Recent onderzoek wijst uit dat die scheidslijnen niet zo scherp te trekken zijn. Noch in ‘de Vereniging’ noch in ‘de Bond’ was men wat dit betreft streng in de leer.’³¹ Een duidelijk verschil tussen de VvVK en de Bond was volgens De Wilde daarentegen dat opvallend veel academicae belangrijke functies in de Bond bekleedden ten opzichte van de VvVK.³² Met ‘recent

²⁹ Bosch, *Een onwrikbaar geloof in rechtvaardigheid*, 414-415.

³⁰ Marianne Braun, *De prijs van liefde. De eerste feministische golf, het huwelijksrecht en de vaderlandse geschiedenis* (Amsterdam 1992) 259.

³¹ Inge de Wilde, ‘Aaneensluiting der afgestudeerde vrouwen. Ontstaan en beginjaren van de Nederlandsche Vereniging van Vrouwen met een Academische Opleiding’, in: Annick Schreuder, Nicole Teeuwen eds., *Een verbond van gestudeerde vrouwen. 75 Jaar Nederlandse Vereniging van Vrouwen met Academische Opleiding 1918-1993* (Hilversum 1993) 21-64, aldaar 34.

³² Ibidem, 34.

onderzoek' doelt De Wilde op het werk van historicus Ulla Jansz, *Denken over sekse in de eerste feministische golf* (1990).

Jansz merkt in *Denken over sekse* op dat de geschiedschrijving over de eerste feministische golf vooral gericht is op de onderlinge verschillen tussen organisaties, in plaats van op ideologische ontwikkelingen of thematische deelaspecten, zoals feministische opvattingen over moederschap en geboortebeperking. Deze eenzijdige focus vormt dan ook haar belangrijkste kritiek op het eerste, inmiddels vrij gedateerde, overzichtswerk van de eerste feministische golf genaamd *Van moeder op dochter* (1944), geschreven door econoom Willemijn Posthumus-van der Goot en politicus Anna de Waal. *Van moeder op dochter* bespreekt de splitsing kort en concludeert dat de Bond zich daadwerkelijk van de VvVK onderscheidde in ideologie en strategie en hiermee een aanvullende functie vervulde door steun te verwerven in maatschappelijke kringen die tot dan toe niet werden aangesproken: de 'deftigere' kringen. Volgens Posthumus-Van Der Goot en De Waal zijn de feministen van de eerste golf in te delen, net als Gever onderschrijft, in de 'ultra' (of 'ethische') -feministen van de VvVK en de 'gematigden' (of 'rationalisten') van de Bond.³³

In tegenstelling tot het archiefonderzoek van Mossink, baseert Jansz haar opvatting over de splitsing op gepubliceerde bronnen. Deze bronnen bestaan enerzijds uit het tijdschrift *Het Maandblad* van de VvVK en anderzijds de brochure 'Een knuppel in het hoenderhok' en een aantal vrouwentijdschriften zoals *De Hollandsche Lelie*, *De Huisvrouw* en *De Proletarische Vrouw*, waarin in de periode na de scheuring veel geschreven werd over het streven naar vrouwenkiesrecht. De brochure *Een knuppel in het hoenderhok* (1907), waarin Van Dorp en Dyserinck van de Bond de tegenstelling 'ultra' versus 'gematigd' feminisme nog verder uitwerkten, bezegelde volgens Bosch 'de definitieve scheiding der geesten'.³⁴

Het is volgens Jansz niet zinvol onderscheid te maken in twee aparte tradities in het feminisme: zowel 'ultra's' als 'gematigden' streven naar gelijke behandeling tussen vrouwen en mannen ondanks erkende verschillen. De splitsing tussen 'ultra's' en 'gematigden' kan niet worden begrepen als een fundamenteel ideologisch meningsverschil over het uiteindelijke doel van het vrouwenkiesrecht.³⁵ Op de conclusie van Mossink reageert Jansz als volgt:

Het archiefonderzoek van Mossink geeft de aanwijzing dat 'de ethischen' zich waren gaan manifesteren uit onvrede met de gematigden [...] Uit het door mij bestudeerde *gepubliceerde* materiaal komt dat niet

³³ Posthumus-van der Goot e.a., *Van moeder op dochter*, 144.

³⁴ Bosch, *Een onwrikbaar geloof in rechtvaardigheid*, 409.

³⁵ Jansz, *Denken over sekse*, 201-203.

naar voren. Mossinks bevindingen vormen desalniettemin een reden te meer om ‘gematigd’ en ‘ethisch’ niet bij voorbaat als één pot nat te beschouwen. Bestudering van publikaties uit de twee stromingen na 1912 zou antwoord kunnen geven op de vraag naar de precieze overeenkomsten en verschillen tussen beide.³⁶

In dit onderzoek zullen publicaties na 1912 onderdeel zijn van de analyse van de profilering van de Bond. De bespreking van het tweede discussiepunt maakt duidelijk dat de vermeende ideologische tegenstelling van het bestuur van VvVK en de Bond, zoals gesteld in *Van moeder op dochter*, in de historiografie sterk wordt gerelativeerd. Zowel Bosch als Jansz stellen dat de organisaties ideologisch niet scherp van elkaar te onderscheiden zijn en dat binnen de Bond en de VvVK sprake was van een strikt ideologische koers. Jansz bekritiseert de nadruk op verschillen in de geschiedschrijving en betoogt dat het onderscheid tussen ‘ultra’s’ en ‘gematigden’ niet wijst op een fundamenteel verschil in doelstellingen met betrekking tot het vrouwenkiesrecht. Zij wijst er, net als Bosch, op dat de scheuring vooral het gevolg was van een conflict, en niet zozeer van inhoudelijke meningsverschillen — in tegenstelling tot wat Mossink concludeert.

Hoewel historici de ideologische verschillen en overeenkomsten tussen de VvVK en de Bond hebben onderzocht, ontbreekt het nog aan een diepgaande analyse van de communicatie, propaganda en publieke profilering van de Bond. Van Steen onderzoekt in haar proefschrift ‘Van liefdadigheid naar abortusstrijd: Leidse vrouwen en de Nederlandse vrouwenbeweging van 1860 tot 1990’ over de lange termijn-ontwikkeling van de Leidse vrouwenbeweging, de ontwikkeling van de feministen van de VvVK en de Bond.³⁷ Haar doel is hun actierepertoire binnen de Leidse context met elkaar te vergelijken, waarbij de landelijke context kort aan bod komt. Daarnaast analyseert Van Steen de (bestuurs)leden van de VvVK en Bond, wederom met de nadruk op Leiden. Van Steen concludeert in deze twee aparte hoofdstukken dat de Bond zich als gematigd presenteerde door af te zien van publieke acties en in plaats daarvan samenwerkte met liberale politici en nieuwe groepen aantrok, waaronder mannen en meer gelovigen.

Het actierepertoire en hiermee de strategie van het bestuur van de VvVK is daarentegen uitvoerig uiteengezet door Bosch in de tentoonstellingscatalogus *Strijd! De Vrouwenkiesrechtbeweging in Nederland, 1882-1922* en door neerlandicus Aukje van Hout in ‘Wat Geertje overkwam en wat Marijtje d’er van docht. Literatuur als propagandamiddel van

³⁶ Jansz, *Denken over sekse*, 237.

³⁷ Van Steen, *Van liefdadigheid naar abortusstrijd*, 112-126.

de Vereniging voor Vrouwenkiesrecht' (2017) geanalyseerd.³⁸ In beide werken staat de VvVK centraal, terwijl de Bond enkel in het eerste werk slechts summier aan bod komt. De strategie van de Bond wordt in beide studies niet geanalyseerd, afgezien van Bosch' opmerking dat de strijdmethoden in de periode na de scheuring 'niet echt heel anders' dan die van de VvVK waren'.³⁹ Jansz bespreekt in haar betoog over de scheuring geen stukken die de strategie van de Bond analyseren aan de hand van *De Ploeger*, evenmin als Mossink en Bosch. Van Steen verwijst wel een aantal keer naar *De Ploeger*, maar hanteert het tijdschrift niet systematisch als bron voor haar onderzoek.

Deze scriptie heeft als doel antwoord te geven op de volgende vraag: hoe profileerde de Nederlandsche Bond voor Vrouwenkiesrecht zich ten opzichte van de Vereniging voor Vrouwenkiesrecht? Het tijdschrift *De Ploeger* vormt een zeer belangrijke primaire bron in dit onderzoek naar de positionering van de Bond in de eerste golf, aangezien deze door historici nooit systematisch als bron in soortgelijk onderzoek naar de Bond is gebruikt. Hoekstra beschouwt daarbij tijdschriften als één van de 'liberale middelen om de natie te verheffen', waarvan ook vrouwenbewegingen gebruik maakten door het uitgeven van een maandelijks tijdschrift.⁴⁰ Historicus Margaret Beetham stelt dat tijdschriften, hoewel van nature snel verouderend, een cruciale rol hebben gespeeld in de ontwikkeling van de drukcultuur en maatschappelijke discussie vanaf de achttiende eeuw. Hiermee speelden tijdschriften een grote rol in de verspreiding van informatie en meningen en het stimuleren van mensen om na te denken over hun samenleving.⁴¹ Historicus Remieg Aerts voegt hieraan toe dat tijdschriften niet passieve, neutrale vensters op het verleden zijn, maar actieve krachten die de publieke sfeer, cultuur, opinies en zelfs sociale groepen mede hebben gevormd.⁴² Daarom biedt het bestuderen van het tijdschrift *De Ploeger* niet alleen inzicht in historische gebeurtenissen van de eerste feministische golf, maar ook in de manieren waarop media actief hebben bijgedragen aan maatschappelijke veranderingen.

Het landelijke 'correspondentieblad van den Nederlandschen Bond voor Vrouwenkiesrecht', *De Ploeger*, wordt geraadpleegd via *Delpher*, de onlinedatabase van

³⁸ Bosch, *Strijd!*, 148; Aukje van Hout, 'Wat Geertje overkwam en wat Marijtje d'er van docht. Literatuur als propagandamiddel van de Vereniging voor Vrouwenkiesrecht', *De Moderne Tijd* 4:3 (2017) 321-344.

³⁹ Bosch, *Strijd!*, 148.

⁴⁰ Hoekstra, *Het hart van de natie*, 19.

⁴¹ Margaret Beetham, 'Towards a Theory of the Periodical as a Publishing Genre', in: Laurel Brake, Aled Jones, Lionel Madden eds., *Investigating Victorian Journalism* (Londen 1990) 19-32, aldaar 19-20.

⁴² Remieg Aerts, 'Het tijdschrift als culturele factor en als historische bron', *Groniek. Gronings Historisch Tijdschrift* 30:135 (1996) 170-182.

kranten, tijdschriften en boeken van de Koninklijke Bibliotheek.⁴³ Hoewel bij het gebruik van deze database rekening gehouden moet worden met mogelijke onvolledigheid of beschadigde documenten, is na grondige controle vast te stellen dat dit voor *De Ploeger* niét het geval is. Alle 87 nummers, met gemiddeld acht bladzijden, van *De Ploeger* zijn beschikbaar op *Delpher*. Het eerste nummer verscheen in november 1907 – tien maanden na de oprichting van de Bond – en de laatste in november 1919. Daarnaast zijn alle zestien bijlagen beschikbaar, ‘Bijvoegsel’ of ‘Tweede blad’ genoemd, waarin naast enkele artikelen, praktische informatie over jaarvergaderingen en bijeenkomsten stond. In de eerste jaren verscheen het tijdschrift ‘op ongeregelde tijden (minstens 3 maal ’s jaars)’.⁴⁴ In april 1909 kondigde de redactie aan dat het blad voortaan vier keer per jaar zal verschijnen: in maart, juni, september en november.⁴⁵ In september 1912 — toen de oplage 6500 exemplaren bereikte — werd *De Ploeger* omgedoopt tot een maandblad, dat elke eerste woensdag van de maand uitkwam.⁴⁶ In de maand augustus verscheen er nooit een editie, vanwege het reces van bestuursleden.⁴⁷ Vanwege het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog werd het blad in de laatste drie maanden van 1914 tijdelijk niet uitgegeven.⁴⁸ Later, in juni 1918, liet de redactie weten dat er door hoge papierenprijzen en de slechte financiële situatie van de Bond geen edities zouden verschijnen in juli, augustus en september van dat jaar. Van oktober tot en met november 1919 werd het blad nog slechts om de maand gepubliceerd.⁴⁹ Zoeken met het woord ‘strategie’ binnen *De Ploeger* levert niks op in *Delpher*, dus wordt gezocht op woorden als ‘propagandist’, ‘cursus’, ‘Bondslied’, ‘tooneelstuk’ et cetera.⁵⁰ In dit onderzoek is de analyse op de ontwikkeling in de profilering van de Bond uitgevoerd op álle edities van *De Ploeger*, om een compleet beeld te krijgen, trends te signaleren en verbanden te kunnen leggen. In hoofdstuk twee en drie zal dieper worden ingegaan op de inhoud en betekenis van *De Ploeger*.

Daarnaast worden de brochure *Een knuppel in het hoenderhok* en andere archiefstukken meegenomen in de analyse. Zoals historicus Maartje Janse stelt, bieden archieven van verenigingen inzicht in de opvattingen en verwachtingen van degenen die zich organiseerden, terwijl dagbladen op hun beurt waardevolle informatie verschaffen over de wijze waarop

⁴³ Atria, Archief Nederlandsche Bond voor Vrouwenkiesrecht (IAV), nr. 295; Atria, Archief Esther Welmoet Wijnaendts Francken-Dyserinck (IAV), inv.nr. 204.

⁴⁴ *De Ploeger* (november 1907).

⁴⁵ *De Ploeger* (april 1909).

⁴⁶ *De Ploeger* (september 1912).

⁴⁷ *De Ploeger* (september 1912); ‘Jaarvergadering’, *De Ploeger* (juni 1913).

⁴⁸ ‘Onze plicht’, *De Ploeger* (september 1914).

⁴⁹ ‘Aan afdelingsbesturen en leden’, *De Ploeger* (juni 1918).

⁵⁰ Er is rekening gehouden met de spelling van Nederlandse woorden van begin twintigste eeuw.

buitenstaanders op deze initiatieven reageerden.⁵¹ De archiefstukken van de Bond zijn geraadpleegd bij Atria, het kennisinstituut voor emancipatie en vrouwengeschiedenis in Amsterdam. Het archief van de Bond is (op afspraak) toegankelijk en geheel digitaal beschikbaar. Hetzelfde geldt voor de persoonlijke archieven van vooraanstaande leden van de Bond, onder wie Dyserinck en Van Dorp.

De (chronologische) periodisering van het onderzoek loopt volgens het bestaan van de Bond: vanaf 1907, het jaar dat de Bond werd opgericht als afsplitsing van de VvVK - al gaat het eerste hoofdstuk kort in op de periode hiervóór, ter historische context - tot en met 1919, het jaar van het verkrijgen van het vrouwenkiesrecht, tevens het laatste (volle) jaar van het bestaan van de Bond: in 1920 fuseerde de Bond met de *Vereeniging tot Verbetering van den Maatschappelijken en den Rechtstoestand der Vrouw in Nederland*.⁵²

In het eerste hoofdstuk zal antwoord gegeven worden op de vraag: hoe ontwikkelde de vrouwenbeweging in Nederland zich tot aan de oprichting van de Bond, en welke factoren leidden tot de splitsing met de VvVK in 1907? De toename van het politieke bewustzijn onder Nederlandse vrouwen en de rol van de kiesrechtstrijd van de eerste feministische golf worden in het eerste hoofdstuk geanalyseerd, waarbij wordt ingegaan op het ontstaan van de vrouwenbewegingen in Nederland en de daaropvolgende ontwikkeling van de strijd voor vrouwenkiesrecht. De periodisering van het eerste hoofdstuk loopt hiermee ongeveer 1850 tot en met februari 1907. Vervolgens reconstrueert het eerste hoofdstuk hoe de onvrede onder een aantal leden in 1907 leidde tot vertrek uit de VvVK en de uiteindelijke oprichting van de Bond. Het in februari 1907 gepubliceerde *Een knuppel in het hoenderhok*, ‘bezegelde de definitieve scheiding der geesten’.⁵³ Het ligt voor de hand om in dit onderzoek stil te staan bij de scheuring als keerpunt binnen de eerste feministische golf, aangezien deze direct leidde tot de oprichting van de Bond.

Hoofdstuk twee behandelt en analyseert de strategie van de Bond in de periode van februari 1907 tot september 1912. Hoe opereerde de Bond strategisch gezien deze periode, ten opzichte van de VvVK? In de laatste maanden van die periode, vanaf december 1911, is de tweede betaalde propagandist Christine Staas actief voor de Bond, daar zal in dit hoofdstuk dieper op worden ingegaan. In dit hoofdstuk zal *De Ploeger* worden geïntroduceerd, aan de

⁵¹ Maartje Janse, ‘Towards a History of Civil Society’, *De Negentiende Eeuw* 32:2 (2008) 104-121, aldaar 120.

⁵² Welmoet Wijnaendts Francken-Dyserinck, *De Strijd voor het Vrouwenkiesrecht herdacht* (Amsterdam 1953) 55.

⁵³ Bosch, *Een onwrikbaar geloof in rechtvaardigheid*, 409; Atria, Archief Nationaal Bureau voor Vrouwenarbeid (NBV), inv.nr. 853, ‘Een knuppel in het hoenderhok’ (8 februari 1907).

hand van een uiteenzetting van de vorm, inhoud en functie van dit tijdschrift – waarvan de eerste editie in begin november 1907 verscheen. In dit hoofdstuk worden, naast archiefstukken, alle twintig edities en negen bijlagen van *De Ploeger* uit de periode februari 1907 tot september 1912 geanalyseerd. Deze nummers bieden waardevolle inzichten in de beginjaren van de Bond, een periode waarin de organisatie volop in ontwikkeling was.

Het derde hoofdstuk onderzoekt de strategie van de Bond van september 1912 tot en met eind 1919, zoals op te maken uit *De Ploeger* en het Atria archief. De deelvraag luidt: in welke opzichten verschilde de strategie van de Bond van die van de VvVK tussen 1911 en 1919, en wat zegt dat over het soort organisatie dat de Bond wilde zijn? In september 1912 bestond de Bond bijna vijf jaar, vanaf dat moment verscheen *De Ploeger* maandelijks. 1919 was het laatste volle jaar dat de Bond bestond. Voor dit hoofdstuk zijn alle 67 edities van *De Ploeger* uit de periode september 1912 tot en met november 1919, evenals de zeven bijlagen, en een aantal archiefstukken, zoals het *Gedenkboek*, uit 1917 ter ere van het tienjarige bestaan van de Bond, betrokken bij de analyse.⁵⁴

De relevantie van dit onderzoek naar Nederlandsche Bond voor Vrouwenkiesrecht ligt in het feit dat de Bond in de historiografie tot op heden onderbelicht is gebleven als zelfstandige organisatie - en zijn strategie - ondanks zijn prominente rol in de eerste feministische golf. Dit onderzoek draagt bij aan het vullen van die lacune door systematisch te onderzoeken hoe de Bond zich profileerde in het publieke debat en hoe de landelijke strategie verliep. *De Ploeger* is tot slot nooit systematisch als primaire bron geraadpleegd. Hiermee wordt het heersende historiografische beeld over de Bond bevraagd en genuanceerd.

⁵⁴ J.H. de Bussy eds., *Gedenkboek. Nederlandsche Bond voor Vrouwenkiesrecht, 1907-1917* (Amsterdam 1917).

Hoofdstuk 1. Brandjes, explosies en knuppels (1850-1907)

In de nacht van 14 op 15 november 1906 viel er bij de leden van de VvVK een pamflet op de mat. De boodschap was duidelijk: het zittende bestuur moest weg.⁵⁵ De circulaire leidde tot felle discussies en uiteindelijk zelfs een afsplitsing. In dit hoofdstuk wordt onderzocht hoe deze ‘binnenbrandjes’ konden ontstaan, hoe de scheuring in 1907 zich voltrok, en welke historische en ideologische ontwikkelingen daaraan voorafgingen.

In Nederland groeide in de loop van de negentiende eeuw onder burgers een nieuw moreel bewustzijn, mede als gevolg van toenemende maatschappelijke ongelijkheid in combinatie met de opkomst van goedkope drukpers.⁵⁶ Tijdschriften, pamfletten en kranten, maar ook romans en reisgidsen, gaven op sociale ongelijkheid nieuwe invalshoeken weer. Burgers gingen op een andere wijze over zichzelf en de wereld nadenken. Deze 'moralisering van de samenleving' was een belangrijke drijfveer voor sociale activisten. Ook de eerste Nederlandse vrouwen begonnen zich met maatschappelijke zaken bezig te houden.⁵⁷

De opkomst van de vrouwenbeweging van Nederland vond haar wortels in protestantse organisaties.⁵⁸ Rond 1850 verenigden elitaire, protestantse vrouwen zich – vaak los van mannen – in wat bekendstond als de Réveilbeweging. In tegenstelling tot de katholieke kerk, waar de pastoor een centrale rol innam in het sociale leven, waren protestanten het gewend zich zelfstandig te organiseren. Een voorbeeld waren diaconessenhuizen, waar protestantse vrouwen zieken verpleegden.⁵⁹ Historici zoals Hoekstra en de auteurs van *Van moeder op dochter* beschouwen het Réveil als de voorloper van de feministische organisaties uit de eerste golf. In de christelijke traditie hadden vrouwen andere taken dan mannen: de vrouw behoorde in de maatschappij tot ‘de zorgende macht’.⁶⁰ De protestantse vrouwen begonnen zich vanaf 1850 steeds vaker te organiseren om hulpverlening te bieden aan ‘de ander’; de (ongehuwde) moeder, het weeskind, de prostituee en de gevangene.⁶¹ Op deze manier ontdekten de vrouwen van het Réveil ‘de wereld buitenshuis’.⁶²

⁵⁵ Bosch, *Een onwrikbaar geloof in rechtvaardigheid*, 403-405.

⁵⁶ Hoekstra, *Het hart van de natie*, 7.

⁵⁷ Ibidem, 7-9.

⁵⁸ Hoekstra, *Het hart van de natie*, 10.

⁵⁹ Ibidem, 7-9.

⁶⁰ Posthumus-van der Goot e.a., *Van moeder op dochter*, 79; Hoekstra, *Het hart van de natie*, 7-9.

⁶¹ Hoekstra, *Het hart van de natie*, 7-9.

⁶² Vilan de Loo, *De vrouw beslist. De tweede feministische golf in Nederland* (Wormer 2005) 13.

Historici Tineke de Bie en Wantje Fritschy stellen dat zowel de liefdadige activiteiten van de Réveilvrouwen als de ‘vrouwenwereld’, het netwerk van deze vrouwen binnen het Réveil, daarentegen nauwelijks als voedingsbodem voor de eerste feministische golf kunnen worden beschouwd. Zij onderbouwen dit door een analyse van briefwisselingen van Amsterdamse vrouwen uit het Réveil, waaruit geen duidelijke relatie aan te wijzen is tussen ‘een eventuele specifieke vrouwelijke belevingswereld’ en de liefdadige activiteiten. Daarentegen stellen De Bie en Fritschy dat de Réveilvrouwen door de feministen van de eerste golf wel degelijk als voorgangsters en inspiratiebronnen werden gezien.⁶³ In *De Ploeger* werden de protestantse diaconessen, daarnaast gepresenteerd als pioniers op het gebied van vrouwenarbeid in een wereld van gescheiden seksen.⁶⁴ Bovendien oefende het Réveil aantrekkingskracht uit op enkele van de vroegste feministische vrouwen in Nederland zoals Johanna Naber.⁶⁵

Ook historici Annemieke van Drenth en Francisca de Haan constateren dat er een (indirect) verband bestaat tussen protestants-christelijke inspiratie en de vrouwenbeweging, waarbij vooral de christelijk geïnspireerde ‘caring power’ van de vrouw – de later door Hoekstra genoemde ‘zorgende macht’ - als motor van collectieve genderidentiteit en de daaruit voortvloeiende vrouwenorganisaties wordt gezien. Van Drenth en De Haan baseren deze conclusie op onderzoek naar lokale initiatieven die werden geïnspireerd door Britse, adellijke, hervormers als Josephine Butler.⁶⁶ Van Steen merkt op dat het problematisch is dat de auteurs zich in hun onderzoek beperken tot zorgactiviteiten geïnspireerd door Britse hervormers, maar hun lokale bevindingen generaliseren naar de opkomst van de vrouwenbeweging in heel Nederland.⁶⁷

Niet alleen onder Britse vrouwen, maar ook in Nederland nam rond 1850 dus de maatschappelijke belangstelling voor ‘de ander’ toe, wat – hoewel er onder historici discussie over is - de opkomst van de vrouwenbeweging stimuleerde. In de woorden van Dyserinck: ‘De groote sociale omwentelingen der negentiende eeuw deden de vrouw uit de stilte van het huis treden in het publieke leven, en verdiensten verwerven op vroeger door haar nooit betreden

⁶³ Tineke de Bie en Wantje Frischy, ‘De ‘wereld’ van de Reveilvrouwen, hun liefdadige activiteiten en het ontstaan van het feminisme in Nederland’, in: Jeske Reys e.a., *De eerste feministische golf. Zesde jaarboek voor vrouwengeschiedenis* (Nijmegen 1985) 30-58, aldaar 56.

⁶⁴ ‘Diaconessen als wegbereidsters voor den vrouwenarbeid’, *De Ploeger* (maart 1911).

⁶⁵ De Bie en Frischy, ‘De ‘wereld’ van de Reveilvrouwen’, 56.

⁶⁶ Annemieke van Drenth en Francisca de Haan, *The Rise of Caring Power. Elizabeth Fry and Josephine Butler in Britain and The Netherlands* (Amsterdam 1999).

⁶⁷ Van Steen, *Van liefdadigheid naar abortusstrijd*, 15.

gebied'.⁶⁸ In tegenstelling tot liefdadigheid kreeg de vrouwenbeweging rond 1870 geleidelijk een emancipatoir karakter.⁶⁹ Waar filantropie immers niet per se gepaard gaat met actieve deelname aan het publieke debat, zette de vrouwenbeweging nu wel degelijk stappen in die richting.⁷⁰

Van Steen definieert 'de vrouwenbeweging' als een heterogeen emancipatiegericht netwerk van organisaties en activiteiten waarin vrouwen een centrale rol speelden, maar mannen niet per definitie werden uitgesloten. Het streven naar opheffing van vrouwelijke achterstanden ten opzichte van mannen, zoals ongelijkheid op basis van onderwijs en arbeid, verliep niet lineair: nieuwe vormen van ongelijkheid werden steeds opnieuw geadresseerd. Daarnaast bestonden er organisaties zónder expliciet emancipatoir doel, maar mét emanciperende werking.⁷¹ Voorbeelden van vrouwenbewegingen met een duidelijk emancipatoir doel waren *Arbeid Adelt* door Elizabeth (Betsy) Perk en *Tesselschade* door Jeltje de Bosch Kemper, die zich vanaf respectievelijk 1871 en 1872 begonnen in te zetten voor de economische zelfstandigheid van ongehuwde vrouwen uit 'beschaafde stand' door de verkoop van handwerkproducten.⁷² De aandacht verschoof van liefdadigheid, voor bijvoorbeeld arme moeders, naar emancipatie van ongehuwde vrouwen uit de hogere maatschappelijke klassen, voor wie betaald werk buitenshuis in deze periode als ongepast gold: dat was iets voor vrouwen uit 'de mindere klasse'.⁷³

Geïnspireerd door Josephine Butler richtten een aantal Nederlandse, protestantse jonkvrouwen, zoals Anna van Hogendorp, de *Nederlandsche Vrouwenbond tot Verhooging van het Zedelijk Bewustzijn* op, met als doel prostitutie te bestrijden. In 1885 dienden leden van deze vrouwenbond een verzoekschrift in bij de Tweede Kamer om protest aan te tekenen tegen de handel in meisjes en vrouwen. Deze handtekeningenactie werd door ruim vijftienduizend vrouwen ondertekend.⁷⁴ De uitkomst van deze actie wijst op een grote vrouwelijke maatschappelijke betrokkenheid in het Nederland van eind negentiende eeuw.

⁶⁸ Atria, Archief Nationaal Bureau voor Vrouwenarbeid (NBV), inv.nr. 853, 'Een knuppel in het hoenderhok' (8 februari 1907).

⁶⁹ Van Steen, *Van liefdadigheid naar abortusstrijd*, 12.

⁷⁰ Janse, 'Towards a History of Civil Society', 109.

⁷¹ Van Steen, *Van liefdadigheid naar abortusstrijd*, 12.

⁷² Ibidem, 313; Atria, <https://atria.nl/nieuws-publicaties/feminisme/feminisme-19e-eeuw/betsy-perk-biografie/> (geraadpleegd 22 mei 2025).

⁷³ Inge Cohen, 'Het feminisme van Johanna Naber', in: Selma Sevenhuijsen, Jet Bussemaker eds., *Socialisties-Feministische Teksten 11* (1989) 112-136, aldaar 114; De Loo, *De vrouw beslist*, 13.

⁷⁴ Hoekstra, *Het hart van de natie*, 11.

De *Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid* in Amsterdam benadrukte in 1898 vervolgens de belangrijke bijdrage van vrouwen aan thuisarbeid, het koloniale werk, opvoeding, religie, maar ook maatschappelijk werk, als onderbouwing voor hun pleidooi voor gelijke rechten tussen man en vrouw.⁷⁵ Het potentieel van vrouwen en het grote aantal beroepen en vakopleidingen dat nog altijd voor hen gesloten bleef, werd hiermee onder de aandacht gebracht in verschillende zalen — op een terrein ter grootte van ruim 62 voetbalvelden.⁷⁶ De tentoonstelling vormde een overgang van de negentiende-eeuwse vrouwenbeweging naar het ‘moderne feminisme’ en feministische organisaties: de roep om kiesrecht begon de periode na de tentoonstelling luider te klinken.⁷⁷ De Nederlandse politieke ontwikkeling in deze periode kenmerkte zich niet alleen door sociale emancipatie, maar óók door ingrijpende veranderingen in politieke stijl, participatievormen en de verschuivende relatie tussen staat en maatschappij. Politiek transformeerde van een rationeel debat onder de elite tot een actieve strijd van burgers — voor in dit geval vrouwenkiesrecht, waarbij ook de staat een steeds actievere rol ging spelen in de vormgeving van de publieke sfeer.⁷⁸

Langzaam maar zeker groeide onder Nederlandse vrouwen het bewustzijn van de juridische, economische, maar nu ook de politieke ongelijkheid tussen mannen en vrouwen. In 1870 publiceerde schrijfster Geesje Feddes de brochure ‘Gelijk recht voor allen! Door eene vrouw’, waarin zij haar verontwaardiging uitsprak over de beperkte rechten die zij als vrouw bezat.⁷⁹ Hoewel schrijfster Hélène Mercier in 1888 als eerste Nederlandse vrouw het vrouwenkiesrecht expliciet besprak in het *Socialistisch Weekblad*, bleef dit recht nog decennialang een ‘hoogst omstreden denkbeeld’ in Nederland. Zowel Feddes’ brochure als het artikel van Mercier riepen daarom veel verontwaardiging op in de pers. Deze verontwaardiging is opvallend aangezien er in dezelfde tijd onder de Nederlandse bevolking veel kritiek was op het toenmalige censuskiesrecht.⁸⁰

⁷⁵ Mieke Aerts en Lex Heerma van Voss, ‘De Vrouw 1813-1913-2013’, *Low Countries Historical Review*, 130:2 (2015) 5-12, aldaar 11.

⁷⁶ Els Kloek, *De vrouw des huizes. Een cultuurgeschiedenis van de Hollandse huisvrouw* (Amsterdam 2009) 175; De Loo, *De vrouw beslist*, 17; Posthumus-van der Goot e.a., *Van moeder op dochter*, 233.

⁷⁷ Maria Grever en Berteke Waaldijk, *Feministische openbaarheid. De Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid in 1898* (Amsterdam 1998) 12.

⁷⁸ Ido de Haan en Henk te Velde, ‘Vormen van politiek. Veranderingen van de openbaarheid in Nederland 1848-1900’, *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 111:1 (1996) 167-200, aldaar 183.

⁷⁹ Ulla Jansz, ‘Vrouwenkiesrecht als omstreden kwestie onder Nederlandse feministen, 1870-1900’, *De Moderne Tijd* 3-4:1 (2017) 277-299, aldaar 279.

⁸⁰ Ibidem, 279; Bosch, *Strijd!*, 47.

Tegen het einde van de negentiende eeuw werden er in Nederland feministische vrouwenverenigingen opgericht die zich gingen inzetten voor vrouwenemancipatie, zoals de *Vrije Vrouwenvereeniging* in 1889 van Wilhelmina Drucker.⁸¹ De besturen en leden van de verenigingen debatteerden georganiseerd en systematisch over de democratie, hoe maatschappelijke idealen vorm moesten krijgen in de praktijk en op welke wijze deze idealen naar het grotere publiek toe gecommuniceerd moesten worden.⁸² Drucker, één van de meest uitgesproken feministen in Nederland aan het eind van de negentiende eeuw, liet zich bijvoorbeeld inspireren door het werk van Stuart Mill en schrijver Multatuli. Een voorbeeld is Multatuli's *Thugatèr*-parabel, waarin vrouwen in de opvoeding het 'weten, begrypen en begeren' werd ontzegd om hen ondergeschikt te houden aan mannen. In Druckers toespraken diende dit verhaal als een symbool voor de diepgewortelde ongelijkheid tussen de seksen.⁸³

De Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht werd vervolgens in 1894 opgericht door, onder anderen, Aletta Jacobs, Theodore (Dora) Haver en Drucker. Vrouwen konden volwaardig lid worden en, na stemming tijdens vergaderingen, tot bestuurslid worden verkozen. Mannen daarentegen waren beperkt tot het buitengewoon lidmaatschap, dat hen wel spreekrecht maar geen stemrecht of bestuursfuncties verleende.⁸⁴ Mensen buiten de organisatie interpreteerden deze bepaling als een uiting van 'aversie tegen mannen', terwijl de VvVK verklaarde dat de regel bedoeld was om vrouwen bewust te maken van de noodzaak hun eigen verantwoordelijkheid te leren dragen.⁸⁵ De bestuursleden van de VvVK stelden zich volledige onafhankelijkheid van politieke en maatschappelijke stromingen ten doel en wilden zich strikt richten op het bevorderen van het vrouwenkiesrecht. Deze en andere meningsverschillen gaven op verschillende momenten aanleiding tot felle discussies onder de leden, met als belangrijk keerpunt de zogenaamde 'scheuring in de gelederen'.⁸⁶

In de nacht van 14 op 15 november 1906 ontvingen alle leden van de VvVK een circulaire waarin de afdelingen van Breda en Leiden een stemadvies uitbrachten voor de komende hoofdbestuursverkiezingen.⁸⁷ Een aantal bestuursleden, onder wie Aletta Jacobs, zouden volgens de auteurs van de circulaire moeten aftreden. Hoewel hun 'grote ijver en

⁸¹ Van Steen, *Van liefdadigheid naar abortusstrijd*, 12.

⁸² Bosch, *Strijd!*, 15.

⁸³ Marianne Braun, 'Wilhelmina Druckers geschiedenissen van gezag', in: Myriam Everhart en Ulla Jansz red., *De minotaurus onzer zeden Multatuli als heraut van het feminisme* (Amsterdam 2010) 128-146, aldaar 134; Dirk van der Meulen, *Multatuli. Leven en werk van Eduard Douwes Dekker* (Nijmegen 2003) 444.

⁸⁴ Bosch, *Strijd!*, 55-56.

⁸⁵ Ibidem, 55-56.

⁸⁶ Ibidem, 73.

⁸⁷ Bosch, *Een onwrikbaar geloof in rechtvaardigheid*, 403-405.

toewijding' werd erkend, stelden zij dat het tijd was voor vernieuwing. In de ogen van de auteurs dienden deze bestuursleden plaats te maken voor personen die de 'meer gematigde richting' in de kiesrechtbeweging vertegenwoordigden — een koers die volgens het pamflet overeenkwam met de opvattingen van de meerderheid van de leden. Het pamflet deed een voorstel voor geschikte, 'gematigde' opvolgers, namelijk Dyserinck, E.C. van Dorp-Verdam en Aletta Lorentz-Kaiser. Zij gaven hierbij aan zich uitsluitend gezamenlijk verkiesbaar te willen stellen én een benoeming tot het hoofdbestuur alleen te aanvaarden wanneer zij alle drie verkozen zouden worden.⁸⁸

Dyserinck groeide op in een liberaal en intellectueel domineesgezin waar ze als meisje veel vrijheid kreeg. Ze werd een van de eerste meisjes op het Erasmiaans Gymnasium en zette zich al jong sociaal in via de *Toynbee*-vereniging.⁸⁹ Haar zorgzame, christelijk geïnspireerde visie op vrouwelijke macht kwam hierin naar voren. Ze trouwde met C.J. Wijnaendts Francken, ondanks grote verschillen in visie wat betreft feminisme, waartegen Dr. Wijnaendts Francken 'uitermate sterk gekant was'. Het echtpaar scheidde in 1916 – zeer ongebruikelijk in die tijd.⁹⁰ Dyserinck trad regelmatig in het openbaar op, onder andere tegen mensenhandel en zo'n dertig keer over vrouwenkiesrecht namens de VvVK, waarbij zij ook voorzitter was van de Haagse afdeling.⁹¹ Dyserinck had 'een vérdragend geluid, een stem die niet mooi, noch bijzonder buigzaam was, maar waarnaar men zonder inspanning ook urenlang zou kunnen luisteren'.⁹² Ze groeide uit tot een belangrijke stem in de strijd voor vrouwenrechten.⁹³

Er heerste binnen de VvVK waarin Dyserinck deelnam geregeld 'een explosieve sfeer'.⁹⁴ Bosch spreekt over 'binnenbrandjes' en stelt dat Dyserinck en haar medestanders 'een licht ontvlambare mix van temperamenten en persoonlijkheden vormden die in het nauw gebracht tot ontploffing kwam'.⁹⁵ Een voorbeeld van zo'n 'binnenbrandje' was in 1902, toen Dyserinck in conflict kwam met de ruim twintig jaar oudere Jacobs. Het vergde behoorlijk wat

⁸⁸ Bosch, *Een onwrikbaar geloof in rechtvaardigheid*, 403-405.

⁸⁹ Ernst van Raalte, 'Esther Welmoet Wijnaendts Francken-Dyserinck (Den Helder, 7 februari 1876 - 's-Gravenhage (Scheveningen) 11 november 1956)', *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* 1:1 (1958) 84-96, aldaar 85.

⁹⁰ Van Raalte, 'Esther Welmoet Wijnaendts Francken-Dyserinck', 84-96.

⁹¹ Ibidem, 85, 90; Atria, Archief Nationaal Bureau voor Vrouwenarbeid (NBV), inv.nr. 853, 'Een knuppel in het hoenderhok' (8 februari 1907).

⁹² Atria, Archief Nationaal Bureau voor Vrouwenarbeid (NBV), inv.nr. 853, 'Aan de leden der Vereniging voor Vrouwenkiesrecht' (14 november 1906).

⁹³ Van Raalte, 'Esther Welmoet Wijnaendts Francken-Dyserinck', 86.

⁹⁴ Maria Grever, *Strijd tegen de stilte. Johanna Naber (1859-1941) en de vrouwenstem in geschiedenis* (Hilversum 1994) 76.

⁹⁵ Bosch, *Strijd!*, 59, 147.

moed en zelfvertrouwen om Jacobs, ‘hét levende monument van de vrouwenbeweging’, tegen te spreken.⁹⁶ Bovendien was Dyserinck tijdens de verkiezingen van 1903 de directe tegenstander van Jacobs voor het voorzitterschap van de VvVK.⁹⁷

De bestuursleden van de VvVK reageerden razendsnel op de circulaire: op 15 november 1906 verscheen er al een tegen-circulaire waarin de vereniging haar afkeuring uitsprak over de handelwijze van de pamfletschrijvers.⁹⁸ In het *Maandblad*, het tijdschrift van de VvVK, reageerde het hoofdbestuur van de VvVK op de circulaire, door te benadrukken dat er nóóit een standpunt naar buiten gebracht had mogen worden zonder voorafgaande toestemming van het bestuur. Daarbij werd de betekenis van de term ‘gematigde richting’ ter discussie gesteld, waarna het stuk werd afgesloten met een pleidooi voor eenheid.⁹⁹ In de *Evolutie* bestempelde een redactielid de actie als ‘dégoutant geknoei’, de initiatiefnemers van de circulaire lieten hiermee de strijd voor het vrouwenkiesrecht in de steek.¹⁰⁰

De uitslagen van de verkiezingen van 1906 werden gedeeld in het *Maandblad*, waarbij de ‘gematigden’ aanzienlijk minder stemmen kregen: Dyserinck kreeg bijvoorbeeld 290 stemmen tegenover de 788 stemmen voor Jacobs.¹⁰¹ De dertiende algemene ledenvergadering van de VvVK volgde op 16 december 1906, waarbij er een poging werd gedaan de onaangename sfeer recht te zetten. Deze poging was tevergeefs. Dyserinck en de historiografisch onderbelichte Lizzy van Dorp besloten hun lidmaatschap op te zeggen, waarover zij zich ‘noodgedwongen’ via de grote pers uitlieten.¹⁰² Van Dorp was de dochter van Van Dorp-Verdam, die enige tijd voorzitter van de *Nationale Vrouwenraad* was, een overkoepelende raad van Nederlandse vrouwenorganisaties.¹⁰³ Van Dorps vader was een succesvolle uitgever in Nederlands-Indië.¹⁰⁴ Ze studeerde als eerste vrouw rechten in Leiden, waar ze ook actief was in de vrouwenbeweging. Van Dorp combineerde haar feministische inzet net als Dyserinck met maatschappelijk werk, en met haar werk als jurist.¹⁰⁵

⁹⁶ Grever, *Strijd tegen de stilte*, 180.

⁹⁷ Aerts, “Hollandsche vecht-suffragettes’?”, 608.

⁹⁸ Atria, Archief Nationaal Bureau voor Vrouwenarbeid (NBV), inv.nr. 853, ‘Aan de leden van de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht’ (15 november 1906).

⁹⁹ Bosch, *Een onwrikbaar geloof in rechtvaardigheid*, 405.

¹⁰⁰ ‘Afdruk van het Hoofdartikel’, *Evolutie* (21 november 1906).

¹⁰¹ Bosch, *Een onwrikbaar geloof in rechtvaardigheid*, 405.

¹⁰² Bosch, *Strijd!*, 144-145; Bosch, *Een onwrikbaar geloof in rechtvaardigheid*, 405.

¹⁰³ Bosch, *Een onwrikbaar geloof in rechtvaardigheid*, 403; Edwin Dekker en Willem Cornax, ‘Elizabeth van Dorp and the Women’s Question’, *Women, Economics and History* 3:12 (2022) 581-604, aldaar 588.

¹⁰⁴ Dekker en Cornax, ‘Elizabeth van Dorp and the Women’s Question’, 586-587.

¹⁰⁵ Martin Fase, ‘Een strijdlustige juffrouw: E.C. van Dorp (1872-1945) de eerste vrouwelijke econoom van Nederland’, *TPedigitaal* 13:3 (2019) 45-55, aldaar 46-48.

Dyserinck merkte tijdens het congres van de *Internationale Vrouwenraad* in 1904 in Berlijn al meningsverschillen op, met name over de kwestie van speciale bescherming van vrouwenarbeid en over de wenselijkheid van beroepsarbeid voor gehuwde vrouwen.¹⁰⁶ Naar aanleiding van deze onenigheid vroeg zij zich hardop af: ‘Zouden dit niet de rotspunten zijn waarover de vrouwenbeweging zich uiteindelijk in twee stromingen zou moeten verdelen?’¹⁰⁷ In 1914 schreef Dyserinck daarnaast:

Dat er splitsing in de vrouwenkiesrechtgelederen vroeg of laat moest plaatsvinden, ook in ons land (men vindt het verschijnsel in alle landen, het sterkst in Engeland, waar zelfs de militanten in verloop van tijd reeds in vier partijen uiteenvielen), lag voor de hand.¹⁰⁸

De splitsing was door Dyserinck dus een vanzelfsprekende wending.

Dyserinck legitimeerde haar uittreden daarnaast door te stellen dat zij het principieel oneens was met de koers van het hoofdbestuur van de VvVK. Deze overtuiging had haar ‘tot bewustheid gebracht’.¹⁰⁹ Een belangrijke inspiratiebron voor deze bewustwording was een gelijktijdig verschenen artikel in *Evolutie*, geschreven door Drucker, waarin zij betoogde dat vrouwenbewegingen altijd twee stromingen kenden: de ‘ultra’s’, die de voorhoede vormden, en de ‘retardaire feministen’. De retardaire feministen zouden zich door eerstgenoemden laten leiden of durfden zich niet uit te spreken. Daarmee maakte de tweede groep het volgens Drucker zich wel erg gemakkelijk in de strijd voor vrouwenkiesrecht. Deze tweedeling bood niet alleen een kader voor het conflict, maar heeft ook latere historici uit de tweede feministische golf een interpretatiestructuur aangereikt: de indeling van de radicale en de gematigde feministen.¹¹⁰

In vier hoofdstukken, genaamd ‘Ultra of gematigd’, ‘Rumor in casa’, ‘Terugkeer?’ - een open brief aan Johanna Naber - en ‘Suffragettes en nog wat’ zetten Dyserinck en Van Dorp hun beweegredenen uit de VvVK te stappen uiteen in *Een knuppel in het hoenderhok*.¹¹¹ De gebeurtenissen rondom de circulaire worden vonken genoemd, die ‘in de opgehoopte brandstof viel en haar in vlammen deed oplaaien’: de scheiding was hiermee pure noodzaak – en de schuld

¹⁰⁶ Jansz, *Denken over sekse*, 176; De Wereldbond voor Vrouwenkiesrecht is ontstaan als een afsplitsing van de Internationale Vrouwenraad.

¹⁰⁷ Jansz, *Denken over sekse*, 176.

¹⁰⁸ Welmoet Wijnaendts Francken-Dyserinck, ‘De Nederlandsche Bond voor Vrouwenkiesrecht’, in: C.M. Werker-Beaujon, Clara Wichmann en W.H. Werker eds., *De Vrouw, de Vrouwenbeweging en het Vrouwenvraagstuk* (Amsterdam 1914) 181-187, aldaar 181.

¹⁰⁹ Bosch, *Strijd!*, 145.

¹¹⁰ Bosch, *Strijd!*, 145-147.

¹¹¹ Atria, Archief Nationaal Bureau voor Vrouwenarbeid (NBV), inv.nr. 853, ‘Een knuppel in het hoenderhok’ (8 februari 1907).

van het hoofdbestuur van de VvVK. De schrijvers stelden de lezer van de brochure gerust: ‘één ding is zeker, dat het feminisme er geen schade door lijden zal’.¹¹² De Bond zou namelijk een ‘aanvulling’ vormen binnen het feministische landschap in Nederland en de VvVK zéker niet bestrijden of tegenwerken.¹¹³ Dyserinck en Van Dorp besloten echter wel dat er binnen de VvVK ‘something rotten’ was. Volgens hen ontbrak het binnen de organisatie aan een vrije sfeer en een open geest.¹¹⁴

De brochure bevat een analyse van Dyserincks feminisme. Deze analyse luidde dat hoewel religieuze tegenstanders hun afwijzing van het feminisme baseerden op hun geloofsovertuiging, de weerstand van - het overgrote deel - van de mannen voortkwam uit de angst hun maatschappelijke privileges te verliezen.¹¹⁵ In een persoonlijke briefwisseling merkte Dyserinck dezelfde weerstand op bij haar echtgenoot, wanneer ze de felle discussies beschreef die ze met hem voerde over het feminisme: ‘door alles heen was te voelen zijn angst voor z’n vrijheid’.¹¹⁶ Volgens haar was deze afkeer van het feministische gedachtegoed door mannen dan ook eerder diepgeworteld in egoïsme dan in vrouwenhaat, zoals ‘de radicalen’ betoogden in het tijdschrift *Evolutie*.¹¹⁷ Op deze manier rechtvaardigde Dyserinck opnieuw haar beslissing om uit te treden.

Om zich duidelijk en definitief van de VvVK te onderscheiden, richtten onder meer Dyserinck en Van Dorp op 27 februari 1907 officieel de Nederlandsche Bond voor Vrouwenkiesrecht op. Het eerste bestuur bestond uit vier vrouwen, met als eerste voorzitter Van Dorp en vice-voorzitter Lorentz-Kaiser, en drie mannen. Dyserinck werd in 1908 voorzitter.¹¹⁸ Volgens de statuten mochten de leden van het hoofdbestuur in totaal niet langer dan de vier jaar besturen, om sleur en persoonsverheerlijking te voorkomen – een verwijzing naar Aletta Jacobs binnen de VvVK.¹¹⁹ Het toelaten van mannen in het bestuur werd daarbij door een bestuurslid van de Bond als een verschil met de VvVK gepresenteerd: ‘Het oude denkbeeld, dat mannen en vrouwen elkaar bestrijden, wordt hiermede dus eens *gebroken!*’¹²⁰

¹¹² Atria, Archief Nationaal Bureau voor Vrouwenarbeid (NBV), inv.nr. 853, ‘Een knuppel in het hoenderhok’ (8 februari 1907).

¹¹³ Ibidem.

¹¹⁴ Ibidem.

¹¹⁵ Ibidem.

¹¹⁶ Van Raalte, ‘Esther Welmoet Wijnaendts Francken-Dyserinck’, 87.

¹¹⁷ Atria, Archief Nationaal Bureau voor Vrouwenarbeid (NBV), inv.nr. 853, ‘Een knuppel in het hoenderhok’ (8 februari 1907); *Evolutie* (19 december 1906).

¹¹⁸ Bosch, *Strijdl*, 145-147; ‘Onze actie’, *De Ploeger* (november 1907); De Bussy eds., *Gedenkboek*, 9-10.

¹¹⁹ ‘De beginselen van den Nederlandschen Bond voor Vrouwenkiesrecht, *De Ploeger* (maart 1908).

¹²⁰ Atria, Archief Nederlandsche Bond voor Vrouwenkiesrecht (IAV), inv.nr. 69, ‘Kleine Geschriften van de Nederlandsche Bond voor Vrouwenkiesrecht’ (1909-1916).

Het bestuur van de Bond nam expliciet afstand van het gebruik van militantisme door hier een verbod op vast te leggen in de statuten: ‘Alle leden verbinden zich door hun lidmaatschap zich bij hunne propaganda voor het vrouwenkiesrecht te onthouden van wanordelijke en gewelddadige middelen’.¹²¹ Met de radicalen doelde het bestuur op de leden van de VvVK, waarvan veel vooraanstaande (bestuurs)leden zich rond 1906 solidair hadden verklaard met de suffragettes. De keuze voor het woord ‘Nederlandsche’ in de naam benadrukte de bewuste distantie tot de Engelse suffragettes, wat een tweede verschil met de VvVK vormde.¹²² Het bestuur van de Bond streefde er tot slot naar om een volledig politiek neutrale houding aan te nemen.¹²³

De directe aanleiding voor de scheuring lag dus in conflicterende ideeën over vernieuwing, radicalisme en de gewenste koers van de vrouwenkiesrechtbeweging. Over de verschillen tussen de VvVK en de Bond concludeert Jansz daarentegen als volgt: ‘Het enige fundamentele punt waarop de prominente Bondsleden zich duidelijk onderscheiden van sommige VvVK-leden betrof het streven naar opheffing van de arbeidsdeling tussen de seksen in het gezin, dus een kwestie die niet direct verband hield met vrouwenkiesrecht.’¹²⁴

Bosch gaat verder: de scheuring stoelde volgens haar zelfs vrijwel helemaal op persoonlijke motieven, namelijk (vermeende) standsverschillen en botsende, uitgesproken, persoonlijkheden en nadrukkelijk niet in ideologische verschillen. Bosch onderbouwt dit door te stellen dat Jacobs nooit meer met Van Dorp of Dyserinck willen samenwerken: het was dus een fikse ruzie.¹²⁵ In *Een knuppel in het hoenderhok* uitte Van Dorp haar ongenoegen over het feit dat de splitsing in de pers werd afgedaan als een ‘damesruzie’, iets waar de journalisten lacherig over deden. Eenzelfde conflict tussen mannelijke politici zou volgens haar daarentegen als ‘eene ernstige en interessante zaak’ zijn beschouwd.¹²⁶ Ook Jacobs nam de breuk serieus, en schreef hier rond 1913 in een persoonlijke briefwisseling, als volgt over: ‘Men moet nu kiezen of deelen, lid van de Bond en Vereeniging te zijn mag nu niet meer getolereerd worden.

¹²¹ Atria, Archief Nederlandsche Bond voor Vrouwenkiesrecht (IAV), inv.nr. 295, ‘Statuten en huishoudelijk reglement der Vereeniging Nederlandsche Bond voor Vrouwenkiesrecht, gevestigd te ’s-Gravenhage’ (1907).

¹²² Bosch, *Strijd!*, 145-147.

¹²³ De Bussy eds., *Gedenkboek*, 74.

¹²⁴ Jansz, *Denken over sekse*, 190.

¹²⁵ Bosch, *Een onwrikbaar geloof in rechtvaardigheid*, 414-419.

¹²⁶ Atria, Archief Nationaal Bureau voor Vrouwenarbeid (NBV), inv.nr. 853, ‘Een knuppel in het hoenderhok’ (8 februari 1907).

Men kan niet tegelijkertijd tot de linker en rechter- vleugel van de vrouwenbeweging behoren'.¹²⁷ Hiermee wordt de scheuring in dit onderzoek als méér dan een ruzie beschouwd.

Met de aanleiding voor de afsplitsing in beeld, rijst de vraag welke rol de standsverschillen speelden waarover Bosch schreef. Van Dorp reageerde op Druckers analyse door te stellen zowel de 'retardaire' feministen als de 'intellectuele vrouwen' zich niet langer thuis voelden binnen de VvVK.¹²⁸ De intellectuele elite van Nederland was volgens haar zelfs fel tégen het ultra-feminisme, wat de reden zou zijn dat er veel vooraanstaande hoogopgeleiden ontbraken op de ledenlijst van de VvVK.¹²⁹ Aletta Lorentz-Kaiser maakte daarbij gebruik van de positie van haar man, professor aan Universiteit Leiden, om professoren en andere kennissen te benaderen en hen te overtuigen lid te worden van de nieuwe organisatie.¹³⁰ De Bond onderscheidde zich dan ook duidelijk van de VvVK door het hoge aantal hoogopgeleiden, zoals te zien op de aankondiging van de eerste officiële vergadering.¹³¹

Daarnaast bevatte de opsomming van de namen ter 'eene betuiging van instemming' voor de Bond opvallend veel personen vanuit de hogere klasse, als jonkvrouw J. de Bos Kemper, baronesse J.W. van Verschuer-van Balveren en M. Nieuwenhuis-baronesse von Uexküll-Güldenband.¹³² De eerste vergadering zou dan ook plaatsvinden in het chique Den Haag: Amsterdam werd beschreven als 'het brandpunt der ultra-feministen'.¹³³

Volgens de historici Mark Bergsma en Agnes Cremers worden feministen van de eerste golf ten onrechte vooral herinnerd als 'dames' die zich inzetten voor het zogeheten 'dameskiesrecht' — een spottende term die tegenstanders van vrouwenkiesrecht gebruikten om de beweging neer te zetten als een oppervlakkige aangelegenheid van de hogere klassen, gericht op uiterlijk vertoon in plaats van op werkelijke maatschappelijke verandering. Deze beeldvorming, die succesvol maar misleidend was, en afkomstig van socialisten die zelf eerst het algemeen mannenkiesrecht wilden veiligstellen. De strijd vrouwenkiesrecht werd zo voorgesteld als een theekransje, uitsluitend voor de hogere maatschappelijke klassen.¹³⁴

¹²⁷ Atria, Archief Papers Aletta Henriëtte Jacobs 1871-1974 (IAV), inv.nr. 405, 'Letter to "Dear Madam"' (na 1913).

¹²⁸ Bosch, *Strijd!*, 145-147.

¹²⁹ Atria, Archief Nationaal Bureau voor Vrouwenarbeid (NBV), inv.nr. 853, 'Een knuppel in het hoenderhok' (8 februari 1907).

¹³⁰ Anne Kox en Henriëtte Schatz, *A Living Work of Art: The Life and Science of Hendrik Antoon Lorentz* (Oxford 2021) 45.

¹³¹ De Wilde, 'Aaneensluiting der afgestudeerde vrouwen', 34.

¹³² Atria, Archief Nationaal Bureau voor Vrouwenarbeid (NBV), inv.nr. 853 'Niet voor de pers' (februari 1907); Bosch, *Een onwrikbaar geloof in rechtvaardigheid*, 417.

¹³³ Ibidem, inv.nr. 853, 'Een knuppel in het hoenderhok' (8 februari 1907).

¹³⁴ 'Strijd voor vrouwenkiesrecht was geen braaf dameskransje', *Het Parool* (23 november 2019).

Hoewel Van Dorp opgroeide in een welgestelde en invloedrijke familie, verwierp zij, volgens econoom Martin Fase, het - ook door haar genoemde - 'damesfeminisme': in haar ogen was het radicaal streven naar vrouwenkiesrecht op de korte termijn een elitair vertoon en een luxe aangelegenheid van de hogere standen. Het feminisme van Van Dorp was gericht op de dagelijkse praktijk: zo zag zij vrouwenarbeid niet als uiting van emancipatie, maar als economische noodzaak.¹³⁵

Het beeld van de 'ethische feministen' uit de eerste golf, die 'antifeministische kenmerken' vertoonden is daarnaast vaak geschetst eind twintigste eeuw. Feministen uit de tweede golf doelden hiermee op de Bond.¹³⁶ Deze beeldvorming komt ten eerste voort uit het beklemtonen van het belang van het gezin door vrouwenbewegingen in de eerste golf, in dit geval Van Dorp en Dyserinck. Moederschap en vrouwelijkheid zou hiermee op conservatieve wijze worden 'verheerlijkt'.¹³⁷ Het gezin beschouwden de twee oprichters van de Bond als het fundament van de samenleving: een goede moeder zorgde immers voor een gelukkige jeugd van haar kinderen.¹³⁸ Dit standpunt is opvallend, gezien het feit dat beiden geen kinderen kregen.¹³⁹ De feministen van de eerste golf, zo ook in de Bond, wilden vrouwen emanciperen binnen de bestaande gezinstraditie - met de man als kostwinner en de vrouw als verantwoordelijke voor opvoeding en huishouden.¹⁴⁰ Het is niet verwonderlijk dat dit model niet fundamenteel ter discussie werd gesteld; in die tijd was het idee van een gelijke verdeling van zorgtaken eenvoudigweg onbekend.¹⁴¹ Feministen van de tweede golf zetten zich er onder andere voor in om de traditionele rolverdeling tussen mannen en vrouwen te veranderen.¹⁴² De vrouw was volgens bestuursleden van de Bond immers niet gelijk aan de man, zowel fysiek als psychisch.¹⁴³ Volgens Van Dorp en Dyserinck was de ongelijkheid tussen man en vrouw een triest gevolg van de eeuwenlange onderdrukking van de vrouw. Beide seksen konden elkaar

¹³⁵ Fase, 'Een strijdlustige juffrouw', 47-48.

¹³⁶ Mossink, 'Tweeërlei stroming?', 104.

¹³⁷ Ibidem, 104.

¹³⁸ Atria, Archief Nationaal Bureau voor Vrouwenarbeid (NBV), inv.nr. 853, 'Een knuppel in het hoenderhok' (8 februari 1907).

¹³⁹ Fase, 'Een strijdlustige juffrouw', 46-48; Van Raalte, 'Esther Welmoet Wijnaendts Francken-Dyserinck', 84-96.

¹⁴⁰ Anneke Ribberink, 'Behaaglijk onbehagen. De tegenstrijdige impact van de tweede feministische golf', *Nieuwste tijd* 2:1 (2001) 21-37, aldaar 23.

¹⁴¹ De Loo, *De Vrouw Beslist*, 21.

¹⁴² Ibidem, 55.

¹⁴³ Atria, Archief Nationaal Bureau voor Vrouwenarbeid (NBV), inv.nr. 853, 'Een knuppel in het hoenderhok' (8 februari 1907).

aanvullen, mits vrouwen de kans kregen zich verder te ontplooien – met de nadruk op maatschappelijk werk.¹⁴⁴

De scheuring van 1907 tussen de VvVK en de Bond werd voorafgegaan door conflicterende ideeën over vernieuwing, radicalisme en koers, zichtbaar in pamfletten, brochures en de bestuursverkiezingen van 1906. Dyserinck en Van Dorp trokken zich terug na interne spanningen en gebruikten ideologische verdeeldheid en afkeer van radicale strategieën als legitimering voor hun uittreding. De Bond presenteerde zich als gematigd en distantieerde zich nadrukkelijk van ‘de radicalen’. Hoe kwam dat in de praktijk tot uiting?

¹⁴⁴ Atria, Archief Nationaal Bureau voor Vrouwenarbeid (NBV), inv.nr. 853, ‘Een knuppel in het hoenderhok’ (8 februari 1907).

Hoofdstuk 2. ‘Propagandiste Gevraagd’ (1907-1912)

In 1907 was de strijd om vrouwenkiesrecht in Nederland in volle gang was en kwam een nieuwe speler op: de Nederlandsche Bond voor Vrouwenkiesrecht. Met een gematigde toon, een nadrukkelijk andere strategie en eigen tijdschrift wilde de Bond zich profileren, niet alleen tegenover de samenleving, maar ook tegenover de gevestigde VvVK. Het bestuur van de Bond startte eind 1907 vastberaden met de organisatie, waarin zij kozen voor een andere benadering. Ze wilden tegenstanders niet afstoten door een ‘verbitterde toon’, maar zochten juist begrip voor de ‘nog-niet-overtuigden’.¹⁴⁵ De dan bestaande bladen van vrouwenbewegingen, zoals *Evolutie* en het *Maandblad* waren volgens Van Dorp ‘feministisch beschouwd, niet altijd zuiver op de graat’ of ‘bekrompen’ feministisch.¹⁴⁶ *De Ploeger* zou verandering in dit feministische landschap brengen en handelen in het belang van een ‘gezond feminisme’, in de woorden van Dyserinck.¹⁴⁷

De motivatie achter de naam van het tijdschrift, *De Ploeger*, blijkt als volgt: ‘De titel van ons blad geeft duidelijk aan, dat de Bond zijne leden wil voorbereiden tot het vervullen van een plicht, en hoe beter de bodem voorbereid wordt [geploegd, red.], des te rijker de oogst zal zijn.’¹⁴⁸ Hier komt de wens van de Bond, de opvoeding van de vrouw en het ‘rijp maken’ van de bevolking voor vrouwenkiesrecht in terug. Dyserinck schreef over de opvoeding van de vrouw: ‘De tegenwoordige vrouwen zijn nog onvoldoende voorbereid om deel te nemen aan het openbare leven. Er zou veel onbeholpens en doms voor den dag komen.’¹⁴⁹ Hieruit blijkt een ietwat neerbuigende houding van Dyserinck. Volgens Maria van Eeghen-Boissevain, die Dyserinck in 1909 opvolgde als voorzitter van de Bond, vormde de ‘opvoeding der vrouw als Staatsburgeres’ — waarbij de vrouw niet alleen binnen het huishouden, maar langzaam maar zeker ook in de maatschappij als ‘troosteres, helpster en opvoedster’ werd gezien - opnieuw een belangrijk verschil met de VvVK.¹⁵⁰

¹⁴⁵ Atria, Archief Nationaal Bureau voor Vrouwenarbeid (NBV), inv.nr. 853, ‘Een knuppel in het hoenderhok’ (8 februari 1907).

¹⁴⁶ Ibidem; Atria, Nederlandsche Bond voor Vrouwenkiesrecht (IAV), inv.nr. 264, ‘Conceptnotulen Oprichtingsvergadering’ (27 februari 1907).

¹⁴⁷ Atria, Archief Nationaal Bureau voor Vrouwenarbeid (NBV), inv.nr. 853, ‘Een knuppel in het hoenderhok’ (8 februari 1907).

¹⁴⁸ De Bussy eds., *Gedenkboek*, 64.

¹⁴⁹ ‘Als de vrouw een stembiljet heeft’, *De Ploeger* (maart 1908).

¹⁵⁰ Atria, Archief Nederlandsche Bond voor Vrouwenkiesrecht (IAV), inv.nr. 69, ‘Kleine Geschriften van de Nederlandsche Bond voor Vrouwenkiesrecht’ (1909-1916).

De prijs van de eerste editie bedroeg vijftig cent voor ‘voorstanders’ en zestig cent voor niet-leden van de Bond per jaargang, waaruit blijkt dat het tijdschrift niet uitsluitend door leden gelezen werd.¹⁵¹ Met ‘voorstanders’ werden vermoedelijk personen bedoeld die het idee van vrouwenkiesrecht steunden: voor mensen die nog twijfelden over een lidmaatschap, werd een abonnement op het blad aangeraden.¹⁵² Voor leden was het blad gratis.¹⁵³ Het blad had dus een dubbele functie: als propaganda, door het overtuigen van niet-leden, én het versterken van de overtuiging van de bestaande leden. De eerste advertenties, bijvoorbeeld voor ‘reformkleding’ verschenen in het derde nummer.¹⁵⁴ Reformkleding was een gezondere, minder beperkende manier van kleden voor vrouwen, met behoud van enige elegantie, vooral populair bij studerende en werkende vrouwen aan het begin van de twintigste eeuw.¹⁵⁵ Dyserinck was een pleitbezorger van deze kledingstijl.¹⁵⁶

De voorzitter en secretaris zorgden, in overleg met het hoofdbestuur, voor de inhoud van het tijdschrift van de Bond.¹⁵⁷ Brieven voor de hoofdredactie, ten behoeve van ingezonden stukken, konden naar zijn thuisadres in Rotterdam worden verstuurd. De hoofdredactie opereerde van 1907 tot 1912 onder meneer J.N. Bastert.¹⁵⁸ De voorpagina’s besteedden aandacht aan zowel toonaangevende figuren uit de vrouwenbeweging, zoals ‘veterane onze vrouwenbeweging’ De Bosch Kemper als aan bredere maatschappelijke thema’s als armenzorg, vrouwenarbeid, stationswerk, wijkverpleging en opvoeding.¹⁵⁹ Bijzondere aandacht ging uit naar de rol van vrouwen in de maatschappij, met artikelen over bijvoorbeeld ‘de eerste vrouw’ in allerlei beroepsgroepen.¹⁶⁰ Ook werden internationale ontwikkelingen belicht, bijvoorbeeld met een verslag over een optocht voor vrouwenkiesrecht in Londen of over de positie van de vrouw in Denemarken.¹⁶¹

De oplage steeg in anderhalf jaar tijd van 2400 exemplaren in april 1909 naar 4500 in september 1910. Dit weerspiegelt de groeiende belangstelling voor het blad.¹⁶² De groeiende

¹⁵¹ *De Ploeger* (november 1907).

¹⁵² ‘Een woord ter inleiding’, *De Ploeger* (november 1907).

¹⁵³ *De Ploeger* (november 1907).

¹⁵⁴ ‘Advertentiën’, *De Ploeger* (juni 1908).

¹⁵⁵ Posthumus-van der Goot e.a., *Van moeder op dochter*, 222.

¹⁵⁶ Van Steen, *Van liefdadigheid naar abortusstrijd*, 167.

¹⁵⁷ Atria, Archief Nederlandsche Bond voor Vrouwenkiesrecht (IAV), inv.nr. 74, ‘Briefwisseling betreffende de uitgave van het verenigingsorgaan De Ploeger’ (1908).

¹⁵⁸ De Bussy eds., *Gedenkboek*, 65.

¹⁵⁹ ‘Jonkvrouw Jeltje de Bosch Kemper’, *De Ploeger* (april 1908); ‘Mevrouw Nellie van Kol’, *De Ploeger* (januari 1909).

¹⁶⁰ ‘De eerste vrouwelijke predikant’, *De Ploeger* (december 1911).

¹⁶¹ *Bijvoegsel Vierde reeks No. 1 De Ploeger* (september 1910); *De Ploeger*, ‘Buitenland’ (maart 1908).

¹⁶² *De Ploeger* (september 1909); *De Ploeger* (september 1910).

achterban van de Bond blijkt uit het ledental: in minder dan vijf jaar tijd, tegen maart 1912, had de Bond al meer dan vijfduizend leden en zeventig afdelingen verspreid over heel Nederland.¹⁶³ De Bond nam een neutrale houding aan ten opzichte van Nederlandse politieke partijen: leden werden aangemoedigd zich aan te sluiten bij een partij naar eigen keuze, ongeacht politieke kleur.¹⁶⁴ Daarnaast beklemtoonde de Bond zijn eigen koers, ten opzichte van de VvVK, herhaaldelijk. In 1908 zou de VvVK hebben gezinspeeld op een fusie met de Bond, waarbij werd gesuggereerd dat de Bond daar zelf ‘nederig om vroeg’. Dyserinck reageerde, in de landelijke krant *De Telegraaf*, dat zij zich goed kon voorstellen dat de VvVK de toen ruim zevenhonderd leden van de Bond graag zou inlijven. Toch wees Dyserinck het fusievoorstel resoluut van de hand: de statuten en werkwijze van de Bond weken volgens haar zodanig af van die van de VvVK, dat het idee van samengaan ‘nogal naïef’ was. Het bestuur van de Bond legde het voorstel dan ook ‘glimlachend terzijde’.¹⁶⁵ Uit deze toon blijkt een zekere neerbuigende houding tegenover de VvVK.

Drie jaar na de oprichting van de Bond werd deze nog geregeld verward met de VvVK. Een Bonds lid bedacht hier een versje op: ‘Heftig strijdt de Vereeniging ijvrend’ voor het kiesrecht der vrouwen, Kalm daarnevens de Bond mede door mannen bestuurd!’¹⁶⁶ Het verschil tussen De Bond en de VvVK werd geregeld uitgelegd. Volgens *Delpher* komt de term ‘Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht’ in 56 nummers voor van *De Ploeger*. De redactie van voelde kennelijk de behoefte zich in *De Ploeger* te bewijzen tegenover het lezende publiek als gerenommeerde organisatie, die anders was dan de VvVK. Andersom leek dit niet het geval: de term ‘Nederlandsche Bond voor Vrouwenkiesrecht’ komt in het *Maandblad* slechts in slechts vier nummers voor. Dat betekent niet dat er helemaal niet over de Bond geschreven werd, maar het gebeurde in elk geval zelden met naam en toenaam. Het Bondsbestuur wilde zich dus allereerst onderscheiden van de VvVK: in februari 1911 opende Van Dorp in de krant *De Amsterdammer* openlijk de aanval op Martina Kramers, bestuurslid van de VvVK. Ze bekritiseerde wat zij beschouwde als de overdreven en idealistische houding van de VvVK, en benadrukte het belang van de nuchtere en geleidelijke benadering van vrouwenkiesrecht waar de Bond voor pleitte.¹⁶⁷

¹⁶³ *De Ploeger* (maart 1912).

¹⁶⁴ ‘Sluit u aan bij een politieke partij’, *De Ploeger* (juni 1912).

¹⁶⁵ ‘Een Federatie van Vrouwenkiesrecht’, *De Ploeger* (maart 1908).

¹⁶⁶ ‘Bond en Vereeniging’, *De Ploeger* (juni 1909).

¹⁶⁷ ‘Bond en Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht’, *De Ploeger* (februari 1911).

De definiëring van feminisme die de bestuursleden van de Bond hanteerden varieerde geregeld, zoals te zien is in Van Dorps' woordkeuze tijdens in de eerste ledenvergadering van de Bond in 1908: '[...] de een *de feministische partij* [de VvVK, red.] en de andere, de meer algemeen *humanitaire strooming* [de Bond, red.], ieder haar eigen weg gaan, zonder elkaar te irriteren of belemmeren [...]'.¹⁶⁸ Waar zij de Bond zag als een 'humanitaire stroming' noemden de oprichters en leden zichzelf daarentegen herhaaldelijk gematigde *feministen*, zoals te zien in *De Ploeger*, maar ook in *Een knuppel in het hoenderhok* door Van Dorp.¹⁶⁹ De Bondsleden wilden zich dus wel profileren als anders dan de VvVK, maar hadden geen vaste of heldere definitie van wat feminisme dan wél precies voor hen betekende.

In de eerste jaren van zijn bestaan, werd duidelijk hoe binnen de Bond standen als scheidslijnen functioneerden. Bepaalde vrouwen in de Bond - de meer ontwikkelde, 'beschaafde', bijvoorbeeld mevrouw Ros-Vrijman, die regelmatig lezingen gaf namens de Bond - zagen zichzelf als de enigen die de legitimiteit en het (geestelijke en financiële) vermogen bezaten om voor de 'vrijmaking' van alle vrouwen op te komen. Ros-Vrijman suggereerde daarnaast dat de bestuursleden van de VvVK ongeschikt waren om leiders van de vrouwenbeweging te zijn.¹⁷⁰ Dit voorbeeld laat zien hoe de strategie van een vooraanstaand Bondslid, gericht op gematigdheid en representatie door 'beschaafde' vrouwen, mede werd bepaald door klassenvooroordelen, waardoor vrouwen lagere klassen mogelijk buitengesloten raakten in het bestuur van de Bond.

In april 1910 verscheen er in *De Ploeger* een advertentie waarin werd gezocht naar een, nadrukkelijk vrouwelijke, 'Propagandiste'. Voor het werk, 'het doen van huisbezoek, het houden van spreekbeurten en het verrichten van eenig administratief werk' zou zij een salaris van zeshonderd gulden per jaar krijgen en een vergoeding van reis- en verblijfkosten.¹⁷¹ Het salaris was gemiddeld voor die tijd, een Nederlandse vrouwelijke onderwijzer in gevangenissen en rijkswerkinrichtingen verdiende bijvoorbeeld tussen de vijfhonderd en duizend gulden.¹⁷² Het voornemen om een betaalde propagandist aan te nemen laat zien dat de Bond zijn organisatie professioneler wilde gaan aanpakken. Vijf maanden later stelde het hoofdbestuur Marie Steverding uit Arnhem aan als de eerste officiële en betaalde propagandist van de Bond. Zij werd omschreven als 'eene jonge kracht' en was bereid het propaganda-werk over te nemen

¹⁶⁸ Atria, Archief Nederlandsche Bond voor Vrouwenkiesrecht (IAV), inv.nr. 269, 'Tweeërlei stroming. Kleine geschriften van den Nederlandsche Bond voor Vrouwenkiesrecht' (februari 1908).

¹⁶⁹ Ibidem, inv.nr. 853, 'Een knuppel in het hoenderhok' (8 februari 1907); 'Onze titel', *De Ploeger* (maart 1908).

¹⁷⁰ 'Ernstige fouten', *Tweede Blad van De Ploeger* (december 1910).

¹⁷¹ 'Propagandiste', *De Ploeger* (april 1910)

¹⁷² Anna Polak, 'Gelijk loon voor gelijken arbeid', *Onze Eeuw* 4:2 (1917) 395-419, aldaar 406.

van Dyserinck, die dit tot dan toe zelf had uitgevoerd — tot in de meest afgelegen uithoeken van het land.¹⁷³ In december 1911 al kondigde de officiële mededelingen Christine Staas uit Amsterdam aan als nieuwe propagandist van het hoofdbestuur: Steverding was verhinderd.¹⁷⁴ Christine Staas behaalde haar diploma aan de Toneelschool in Amsterdam en werkte vervolgens bij verschillende theatergezelschappen.¹⁷⁵ Staas stond bekend als een onvermoeibare, goedgehumeurde vrouw met gevoel voor humor.¹⁷⁶ De propagandist van de Bond had als taak de idealen van de organisatie door heel Nederland te verspreiden, alleen of samen met andere Bondsleden — ‘van Oost naar West, van Noord naar Zuid’, te voet, per boot, trein, of met de fiets of paard-en-wagen. Het doel was maatschappelijk inzicht te verruimen en een blijvende belangstelling voor het vrouwenkiesrecht te wekken door middel van lezingen om vervolgens leden en voorstanders te werven.¹⁷⁷ Tijdens deze lezingen droegen Bondsleden bijvoorbeeld Multatuli’s *Thugatèr*-parabel voor of pleitten zij gewoonweg voor vrouwelijk kiesrecht in de Nederlandse democratie.¹⁷⁸

Afbeelding 1. Christine Staas, propagandist van de Bond in 1917

Staas trof, met name in dorpen, geregeld zalen aan die uitsluitend met mannen gevuld waren waarvan de vrouwelijke echtgenoten niet mochten komen luisteren. Bovendien waren de aanwezige mannen - en vrouwen, wanneer deze er waren - vaak sceptisch over het belang van

¹⁷³ ‘Onze Propagandiste’, *De Ploeger* (september 1910); De Bussy eds., *Gedenkboek*, 81; ‘Onze Propagandiste’, *De Ploeger* (juni 1911).

¹⁷⁴ Dyserinck, *De Strijd voor het Vrouwenkiesrecht herdacht*, 27; ‘Officieele mededeelingen van het Hoofdbestuur’, *De Ploeger* (december 1911); ‘Onze propaganda’, *De Ploeger* (september 1911).

¹⁷⁵ ‘Eind-examen Toneelschool’ *Oprechte Haarlemsche Courant* (6 juli 1897); ‘De Hollandsche Kunst de boer op’, *Het nieuws van den dag Nederlandsch-Indië* (2 juni 1906).

¹⁷⁶ De Bussy eds., *Gedenkboek*, 82; Dyserinck, *De Strijd voor het Vrouwenkiesrecht herdacht*, 32.

¹⁷⁷ De Bussy eds., *Gedenkboek*, 74.

¹⁷⁸ ‘Uit de Afdeelingen’, *De Ploeger* (december 1909).

vrouwenkiesrecht. Ondanks de weerstand die ze, in vooral dorpen, ondervond, wist Staas regelmatig succes te boeken: na afloop van zulke avonden meldden zich vaak tientallen nieuwe leden.¹⁷⁹ Staas blikte terug op de propagandatochten door heel Nederland:

Wat mij altijd weer het meeste treft bij mijn propagandatochten, die mij zoo nauw met elke klasse van de maatschappij in aanraking brengen, dat zijn de vele verschrompelde, verdorde vrouwenlevens, zonder arbeidsvreugde, zonder doel, waarvoor iedere dag in grauwe eentonigheid wegvliedt; wanneer ik ze dan vertel van den velen arbeid, van de groote levensvragen, — van ons Bondswerk, dan beginnen haar oogen even te lichten, komt er eenige belangstelling, wordt haar gedachtensfeer wat verruimd.¹⁸⁰

Door deze propagandatochten kwam Staas in dus direct contact met mensen uit alle lagen van de bevolking, met name met vrouwen wier levens sterk verschilden van haar stadse bestaan. Op deze manier werd ze geconfronteerd met ‘de ander’, al schemert er ook een zekere morele verhevenheid in deze zinssnede door. Deze ontmoetingen boden haar – en ook andere Bondsleden - desalniettemin inzicht in de sociale werkelijkheid van haar tijd en versterkten hiermee haar overtuiging van het belang van het ‘Bondswerk’ in de strijd voor vrouwenemancipatie.

Zodra deze leden via de propagandabezoeken waren geworven en er eventueel een nieuwe afdeling werd opgericht, streefde het Bondsbestuur ernaar de ‘tegenwoordige vrouwen’ te vormen en op te voeden. Dit deed men door het aanbieden van cursussen en het verspreiden van geschriften.¹⁸¹ Volgens Staas vormden de plaatselijke afdelingen van de Bond in veel dorpen het ‘eenige centrum van ontwikkeling’, maar ook in steden vormden deze belangrijke ontmoetingsplekken. Binnen de afdelingen ontstonden lees- en debatclubs, en vrouwen konden er zowel cursussen over bijvoorbeeld de verschillende politieke partijen, economie of sociale wetgeving volgen als praktische vaardigheden leren, zoals naaien en koken.¹⁸² De afdelingen hadden hun eigen besturen en rapporteerden vervolgens over hun activiteiten in *De Ploeger*. De propagandisten van afdelingsbesturen organiseerden propaganda-avonden, om strategieën te bedenken voor het uitdragen van de ideologie van de Bond.

Op deze propaganda-avonden werden daarnaast lezingen gegeven en toneelstukken opgevoerd.¹⁸³ In de beginjaren werd onder andere het stuk *Ontwaakt* opgevoerd van de

¹⁷⁹ De Bussy eds., *Gedenkboek*, 60.

¹⁸⁰ Ibidem, 62.

¹⁸¹ Ibidem, 74.

¹⁸² Ibidem, 54; ‘Uit de Afdelingen’, *De Ploeger* (december 1909).

¹⁸³ Atria, Archief Nederlandsche Bond voor Vrouwenkiesrecht (IAV), inv.nr. 71, ‘Toneelstukjes, uitgegeven en opgevoerd ten behoeve van de Nederlandsche Bond voor Vrouwenkiesrecht’ (1910).

Nederlandse schrijver Marcellus Emants, die de Bond hiervoor opvoeringsrechten verleende.¹⁸⁴ Het hoofdbestuur stelde daarnaast eind 1911 een prijs in voor het Bondslid dat een toneelstuk schreef dat voldeed aan vier specifieke criteria, waaronder het op een ‘beschaafden toon’ verkondigen van de waarheid en het publiek deze waarheid al ‘lachend’ laten inzien.¹⁸⁵ De prijsvraag werd gewonnen door mevrouw Spenkelink-Kramers met haar toneelstuk genaamd *Haar eerste Speech*.¹⁸⁶ Het toneelstuk was opgezet als een gesprek tussen drie vrouwen, van wie er één zich voorbereidde op het houden van een toespraak, over het belang van vrouwenkiesrecht namens de Bond. In een huiselijke setting werden ideeën uitgewisseld, overtuigingen onderbouwd en twijfels geuit over vrouwenkiesrecht. De oude ‘tante Mies’, eerst sceptisch en met verwijzingen naar de VvVK spottend als ‘mannenhaatsters’, veranderde gaandeweg van houding. De Bond werd ook hier nadrukkelijk als onderscheidend van de VvVK gepresenteerd. Door het gesprek en de argumenten van de andere vrouwen groeide het inzicht van de tante in de noodzaak van politieke inspraak voor vrouwen. Uiteindelijk sloot zij zich aan bij hun idealen met de oproep: ‘[...] ieder van ons een propagandist!’¹⁸⁷ Door middel van deze prijsvraag zette het hoofdbestuur ook de leden in om het propagandarepertoire uit te breiden en daarmee de strategie van de Bond te versterken: door middel van cultuur en creativiteit werd het belang van vrouwenkiesrecht op een toegankelijke manier overgebracht op een breder publiek.

Van Hout laat zien hoe ook de VvVK literatuur en cultuur inzette als middel om het belang van het vrouwenkiesrecht over te brengen. Ze beschrijft manieren waarop dat gebeurde, bijvoorbeeld door bekende teksten zoals die van Multatuli op te voeren, net als de Bond dat deed, of door zelf toneelstukken te schrijven, zoals *Wat Marijtje d’er van docht*.¹⁸⁸ Daarmee wordt duidelijk dat beide organisaties, ondanks de door de Bond benadrukte verschillen, gebruikmaakten van vergelijkbare culturele strategieën om hun boodschap kracht bij te zetten en hun publiek te overtuigen. Een verschil was dat Cornelia (Kee) Groot, die vanaf 1908 als eveneens betaalde propagandiste voor de VvVK werkte, in haar optredens op het platteland als ‘Marijtje’ gebruikmaakte van volkstaal en een boerinnenkostuum om het onderwerp op een eenvoudige en toegankelijke manier te brengen.¹⁸⁹ Voor zover bekend deed Staas dit niet: wellicht was dit een te uitgesproken methode van propaganda voeren voor de Bond.

¹⁸⁴ ‘Van de jaarvergadering’, *De Ploeger* (juni 1908).

¹⁸⁵ ‘Prijsvraag tooneelstukje’, *De Ploeger* (november 1911)

¹⁸⁶ ‘Prijsvraag tooneelstukje’, *De Ploeger* (maart 1912).

¹⁸⁷ C. Spenkelink-Kramers eds., *Propaganda-Tooneelstukjes voor Vrouwenkiesrecht* (Hillegom 1912) 3-22.

¹⁸⁸ Van Hout, ‘Wat Geertje overkwam en wat Marijtje d’er van docht’, 321-344.

¹⁸⁹ Bosch, *Strijd!*, 186-187; Van Hout, ‘Wat Geertje overkwam en wat Marijtje d’er van docht’, 325.

Het aanstellen van een betaalde Bondspropagandist getuigde van professionalisering. Professioneler of niet, meningsverschillen waren onvermijdelijk en liepen soms flink op. In 1911 kreeg Van Dorp, zoals op te maken uit een persoonlijke briefwisseling, ruzie met jurist Clara Meijer-Wichmann over een grondwetsherziening. Wichmann uitte in een lange brief, vol uitroeptekens en onderstrepingsen, haar ongenoegen over de manier waarop het hoofdbestuur van de Bond omging met het Utrechtse afdelingsbestuur, waar zij zelf deel van uitmaakte. Het hoofdbestuur werd verweten een opportunistische houding aan te nemen en het afdelingsbestuur van Den Haag te bevoordelen boven dat van Utrecht. Daarnaast zou het hoofdbestuur zich te slap en neutraal opstellen, uit angst de ‘niet- of zwakfeministen af te schrikken’.¹⁹⁰ Het meningsverschil liep dusdanig uit de hand dat uiteindelijk Wichmann samen het gehele Utrechtse afdelingsbestuur besloot op te stappen.¹⁹¹ Opvallend is dat over dit conflict in *De Ploeger* met geen woord werd gerept. Het verzwijgen van het opstappen van een geheel afdelingsbestuur wijst erop dat de redactie bewust koos voor het bewaren van eenheid en rust in het beeld van de Bond naar de buitenwereld toe. Interne spanningen werden kennelijk als een risico gezien voor de uitstraling en effectiviteit van de organisatie.

Naast propaganda door middel van cursussen, lezingen en toneelstukken speelde het blad *De Ploeger* een belangrijke rol en een essentieel communicatiemiddel in de strategie van de Bond, met als doelgroep zowel leden als niet-leden. Het inzetten van een officiële propagandist vanaf september 1911 markeerde een overgang van beginnende betrokkenheid naar strategisch opereren, met als doel een breed publiek te bereiken, nieuwe leden te werven en de boodschap van de Bond professioneel uit te dragen. Tussen februari 1907 en september 1912 viel op dat de Bond zich bewust afzette tegen de VvVK, zowel qua toon als benadering. De Bond en zijn leden presenteerden zichzelf als een gematigde en open organisatie, hoewel intern in 1911 sprake was van een ‘binnenbrandje’. Toch kwamen de Bond en de VvVK in de praktijk vaak tot vergelijkbare strategieën; zoals Bosch al opmerkte, verschilden de strijdmethoden van de Bond in de periode na de scheuring niet heel veel van die van de VvVK.¹⁹²

¹⁹⁰ Atria, Archief Nederlandsche Bond voor Vrouwenkiesrecht (IAV), inv.nr. 271, ‘Ruzie met Clara Wichmann over de grondwetsherziening van het vrouwenkiesrecht’ (1911).

¹⁹¹ Ibidem.

¹⁹² Bosch, *Strijd!*, 148.

Hoofdstuk 3. ‘Bondsleden, laat ons mobiliseeren!’ (1912-1919)

Toen propagandist Christine Staas in 1912 haar eerste toespraken hield, stond de Bond op een keerpunt. *De Ploeger* werd een maandblad, de organisatie kreeg vorm, en de strijd voor vrouwenkiesrecht werd serieuzer dan ooit.¹⁹³ Door maandelijks te verschijnen, werd *De Ploeger* een consistentere kanaal voor communicatie. Tegelijkertijd konden de redacteurs ook diepgaander en inhoudelijker over de ideeën, doelen en strategieën van de Bond schrijven. Dus: meer professionaliteit en inhoud. De Bond was niet langer over een beweging in opbouw, maar een organisatie met een duidelijke structuur. In het eerste maandnummer wordt het belang van volharding benadrukt: door ‘taai volhouden’ wilden de leden van de Bond het einddoel, het vrouwenkiesrecht, dichterbij brengen.¹⁹⁴ De redacteurs zetten propagandist Staas in het zonnetje: zij had in vier maanden tijd op 26 vergaderingen gesproken en inmiddels bij ‘boeren- en-buitenlui’ een bekende en gerespecteerde gast geworden.¹⁹⁵ Een uitgebreide lijst met sprekers van het winterseizoen voor bijeenkomsten en cursussen van Ruurlo tot aan Middelburg was een indicatie dat de Bond zijn propagandastrategie steeds gecoördineerder aanpakte.¹⁹⁶

Overigens lijkt het erop dat het soms behelpen was. In oktober 1913 meldde *De Ploeger* een wijziging in de hoofdredactie: mevrouw Pierson-Muntendam volgde meneer Bastert op. De nu vrouwelijke hoofdredacteur verplaatste zich naar Amsterdam.¹⁹⁷ Voor zover bekend beschikte de Bond, anders dan de VvVK in Amsterdam, niet over een centraal hoofdkantoor: correspondentie met het hoofdbestuur verliep via de huisadressen van de bestuursleden.¹⁹⁸ Dat communicatie via privéadressen verliep, kan aangeven dat bestuursleden hun werk voor de Bond niet voltijd deden, of dat hier simpelweg geen geld voor was.

Rond 1912 begon de Bond over te gaan op concretere, tastbare propagandamiddelen. De samenwerking met mannen in de strijd voor vrouwenkiesrecht als onderscheidende factor van de Bond komt naar voren in de sluitzegel voor enveloppen ter ere van het eerste lustrum in 1912, door Louis Raemaekers, een wereldberoemde Nederlandse politiek cartoonist van begin

¹⁹³ *De Ploeger* (september 1912).

¹⁹⁴ ‘Onze Propaganda’, *De Ploeger* (september 1912).

¹⁹⁵ Ibidem; ‘De Haagsche manifestatie’, *De Ploeger* (oktober 1913).

¹⁹⁶ ‘Sprekerslijst voor den Winter 1912-1913’, *De Ploeger* (september 1912).

¹⁹⁷ De Bussy eds., *Gedenkboek*, 65.

¹⁹⁸ Dyserinck, *De Strijd voor het Vrouwenkiesrecht herdacht*, 33.

twintigste eeuw.¹⁹⁹ Het idee van de sluitzegels kwam van Bondslid mevrouw Hesselink-Baas Bekking.²⁰⁰ In *De Ploeger* stond over het ontwerp van de sluitzegel als volgt:

[...] de slavernij-tijd der vrouw, waar zij afgebeeld wordt met ketenen, thans voorbij is. Toch is haar weg nog moeilijk en voert door distels en doornen; maar fier kan zij den berg beklimmen om met den man een bloeitijdperk tegemoet te gaan.²⁰¹

Een belangrijk twistpunt met de VvVK was, zo stelt historicus Sophie van den Elzen, de ‘vrouw-slaafvergelijking’, waarbij vrouwen door de VvVK vergeleken werden met tot slaaf gemaakten om hun onderdrukking zichtbaar te maken. Het feminisme zou daarmee gelijkstaan aan het abolitionisme. De Bond vond deze vergelijking volgens Van Den Elzen te radicaal en gebruikte deze zelden in *De Ploeger*.²⁰² Ondanks de algemene afwijzing van de slavernijmetafoor, gebruikte een redactielid in *De Ploeger* deze tóch, als omschrijving van de sluitzegels waarmee de Bond zich presenteerde en dus profileerde. Het idee van vrouwelijke onderdrukking als een vorm van slavernij kwam dus wel degelijk binnen het discours van de Bond terug.²⁰³ De bewering van Van Den Elzen is dus te kort door de bocht: de koers van de Bond was niet absoluut.

De zegel vormde in de beginjaren van de Bond een subtiel middel van propaganda. Een ander verfijnd propagandamiddel was het ‘insigne’, ontworpen door leden van de afdeling Hengelo. Deze kleine dasspeld of broche — dus geschikt voor zowel mannen als vrouwen — had de vorm van een ster met daarin de letters ‘NBvVK’.²⁰⁴ Daarnaast verscheen er november 1912 een scheurkalender, gevuld met 365 motto’s en eenvoudig versierd met het insigne van de Bond. Een redactielid benadrukte het doel van de kalender: ‘hij zal dienen ter reclame en propaganda, en tevens tot verspreiding van juiste principes van den Bond.’²⁰⁵ In plaats van uitgesproken propaganda, kozen de Bondsleden voor subtiële vormen van propaganda, die

Afbeelding 2. Sluitzegel, 1912

¹⁹⁹ Huygens Instituut, <https://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn3/raemakers> (geraadpleegd 1 juni 2025).

²⁰⁰ ‘Scheurkalenders’, *De Ploeger* (november 1912).

²⁰¹ ‘Sluitzegels van den Ned. Bond voor Vrouwenkiesrecht’, *De Ploeger* (juni 1912).

²⁰² Van den Elzen, *Slavery in the International Women’s Movement*, 172.

²⁰³ ‘Sluitzegels van den Ned. Bond voor Vrouwenkiesrecht’, *De Ploeger* (juni 1912).

²⁰⁴ ‘Bondsinsigne’, *De Ploeger* (maart 1912); ‘Bonds-insigne’, *De Ploeger* (juni 1912).

²⁰⁵ ‘Scheurkalenders’, *De Ploeger* (november 1912).

idealen uitdroegen. Ook de VvVK ontwierp (meerdere) scheurkalenders, welke in het *Maandblad* als ‘bescheiden propagandamiddel’ werd beschreven.²⁰⁶

Het aantal afdelingen groeide gestaag: er waren in maart 1912 meer dan zeventig afdelingen verspreid over het land, waarmee de Bond steeds meer een netwerk werd.²⁰⁷ Bij de verkiezingen voor het hoofdbestuur van juni 1912 behaalde Marie Boissevain-Pijnappel de meerderheid van de stemmen en werd ze voorzitter van de Bond. Het bestuur telde op dat moment vier mannen en vijf vrouwen, onder wie haar schoonzus en voorganger Van Eeghen-Boissevain en Van Dorp.²⁰⁸ Boissevain-Pijnappel was vanaf het begin actief betrokken bij de Bond en werd door Dyserinck herinnerd als iemand die zelfs ‘toen haar tiende baby nog borstvoeding kreeg’ met haar eigen motorbootje de Vecht afvoer om propaganda te verspreiden, in anders niet te bereiken dorpen.²⁰⁹

De Bond richtte zijn aandacht steeds meer op strategische positionering. Wat voor vrouwenkiesrecht wilde men eigenlijk? Moest het beperkt blijven tot een selecte groep of algemeen zijn? Deze vragen werden expliciet gesteld en behandeld in artikelen en oproepen via vragenlijsten aan lezers.²¹⁰ De Bond was zorgvuldig in zijn strategie: samenwerking met andere organisaties, zoals de VvVK, werd kritisch benaderd. Bij openbare acties van de VvVK, zoals de stille betoging in 1913, het aanbieden van een volkspetitionnement in 1915 en de optocht in 1916, presenteerden de leden zich opvallend met vlaggen, vaandels en sjerpen in geelwitte verenigingskleuren.²¹¹ De Bond had in 1913 (nog) geen vlag, vaandel of eigen kleuren, en zag ervan af deel te nemen aan de acties van de VvVK, omdat publieke optredens niet strookte met de eigen principes. Zoiets zou immers geen sympathie wekken bij tegenstanders van vrouwenkiesrecht.

‘Moge de optocht-idee nu maar voorgoed begraven zijn!’ schreef Van Dorp over de stille betoging van de VvVK op het Haagse Binnenhof.²¹² Twee maanden later reageerde een kritisch mannelijk Bondslid in *De Ploeger* hierop met een ingezonden brief: Van Dorp zou te stellig zijn geweest vanuit de ‘Hollandsche vrees om zich bespottelijk te maken’. In plaats van de goede zaak te ondersteunen, werkte men elkaar tegen door de acties van vrouwenkiesrechtstrijders af te keuren en zich angstvallig vast te klampen aan ‘de waarde van

²⁰⁶ ‘Onze kalender voor 1911’, *Maandblad* (oktober 1910).

²⁰⁷ *De Ploeger* (maart 1912).

²⁰⁸ ‘Hoofdbestuur’, *De Ploeger* (september 1912).

²⁰⁹ Dyserinck, *De Strijd voor het Vrouwenkiesrecht herdacht*, 36.

²¹⁰ ‘Welk soort Vrouwenkiesrecht?’, *De Ploeger* (mei 1913).

²¹¹ Bosch, *Strijd!*, 245-328.

²¹² ‘De Haagsche manifestatie’, *De Ploeger* (oktober 1913).

het toch eindige leven', zo stelde de briefschrijver.²¹³ Van Dorp liet dit verwijt niet onbeantwoord. In haar reactie, in hetzelfde nummer, benadrukte zij dat de leden van de Bond zich 'staag' en 'onverdroten' inzetten voor hun doel. De bestuursleden Bond stelden zich liever neutraal op, vanuit de overtuiging dat de geloofwaardigheid en effectiviteit ten goede zou komen. De suggestie dat de inspanningen van de Bond daarmee tam zouden zijn, wees zij fel van de hand. Haar slotopmerking was veelzeggend en laconiek: 'Vindt de heer R. dat [het nadrukkelijk niet aanwezig zijn van de Bond bij de betoging, red.] *tam*, dan vinden we dat jammer voor hem.'²¹⁴ De doelbewuste neutrale houding riep spanningen op, zoals blijkt uit de kritiek van dit lid die meende dat deze strategie juist stilstand en verdeeldheid in de hand werkte — een verwijt dat ook al in 1911 klonk, toen Wichmann haar onvrede uitte over het optreden van het hoofdbestuur.²¹⁵ De briefwisseling laat zien dat strategie niet alleen draait om de koers die wordt gekozen door het hoofdbestuur, maar ook om de toon en het zelfbeeld waarmee die wordt uitgedragen. Tegelijkertijd wordt duidelijk dat er binnen de leden van de Bond verdeeldheid bestond over welke aanpak het meest geschikt was, de strategie was hiermee wederom niet absoluut.

Langzaam werd het helder dat het vrouwenkiesrecht geen droom meer was, maar een concreet doel waarvoor de Bond stap voor stap terrein won. Tijdens de tentoonstelling 'De Vrouw 1813–1913', die van 2 mei tot 30 september 1913 in Amsterdam werd gehouden, werd de naderende realisatie van het vrouwenkiesrecht duidelijk.²¹⁶ Het doel van deze tentoonstelling het zichtbaar maken van het verschil tussen het leven en de sociale positie van de Nederlandse vrouw in 1813 en een eeuw later.²¹⁷ Namens de Bond waren voorzitter Boissevain-Pijnappel en hoofdbestuurslid Van Eeghen-Boissevain onderdeel van het 'kiesrecht-comité' van de tentoonstelling.²¹⁸ De 'Kiesrechtzaal', waar de Bond een eigen kiosk had, naast de *Mannenbond voor Vrouwenkiesrecht* en de VvVK, was bewust bescheiden ingericht en minder centraal gepositioneerd, om weerstand te vermijden.²¹⁹ Bezoekers konden in de zaal thee drinken en luisteren naar voordrachten over het belang van vrouwenkiesrecht.²²⁰ De Bond koos ervoor om

²¹³ 'Ingezonden stukken', *De Ploeger* (december 1913).

²¹⁴ 'Ingezonden stukken', *De Ploeger* (december 1913).

²¹⁵ Atria, Archief Nederlandsche Bond voor Vrouwenkiesrecht (IAV), inv.nr. 271, 'Ruzie met Clara Wichmann over de grondwetsherziening van het vrouwenkiesrecht' (1911).

²¹⁶ Irene Geerts, "Even liefelijke als doeltreffende propaganda", *Strijden voor het vrouwenkiesrecht met de tentoonstelling 'De Vrouw 1813-1913'*, *Holland Historisch Tijdschrift* 47:4 (2015) 148-156, aldaar 148.

²¹⁷ 'Tentoonstelling: De Vrouw in 1813-1913', *De Ploeger* (juni 1912).

²¹⁸ 'Jaarvergadering', *De Ploeger* (juni 1913).

²¹⁹ Geerts, "Even liefelijke als doeltreffende propaganda", 154.

²²⁰ *Ibidem*, 153-154.

gebruik te maken van het sociaal aanvaarde medium van de tentoonstelling, waar ook koningin Wilhelmina hoog bezoek bracht.²²¹ De uitspraak van een journalist over de tentoonstelling ‘alleen maar als hulde aan deze even lieflijke als doeltreffende propaganda’ benadrukt het succes van deze tactiek.²²² Waar de ene toeschouwer de drie vrouwenkiesrechtorganisaties samen in één zaal zag als symbool van eensgezinde samenwerking tussen de verenigingen, zag de ander er juist een teken van een gewapende vrede in.²²³ Na afloop van de tentoonstelling ontving het hoofdbestuur een brief van het hoofdbestuur van de VvVK ‘waarbij formeel de vriendschap werd opgezegd, omdat in de kiesrechtzaal een onzer brochures was verkocht, waarin het verschil tusschen Bond en Vereeniging werd uiteengezet’.²²⁴ De strijdbijl was dus duidelijk nog altijd niét begraven.

Afbeelding 3. De Bondsflag uit 1913

De ledenvergadering van 1913 vond daarnaast plaats in de ‘Congreszaal’ van het tentoonstellingsterrein, waar een feestelijke bijeenkomst, inclusief Bondsflag en liederen aan vooraf ging.²²⁵ De Bond telde toen 6029 leden.²²⁶ Het zogenaamde ‘Bondslied’ riep vrouwen uit alle hoeken van het land op om samen op te staan voor het vrouwenkiesrecht; en zich niet langer ‘achteraan’ te

laten zetten. Daarmee benadrukte het lied de oproep tot organisatie en solidariteit: ‘Komt, vrouwen, uit het Noord en Zuid, / Komt, maakt U allen klaar.’ Het onderstreepte daarnaast de noodzaak van een inclusieve beweging waarin geloof of sociale klasse geen belemmering mochten zijn — ‘Men lett’ niet op geloof of stand, / Voor één doel thans gewerkt!’²²⁷ Een ander voorbeeld hoe inclusie in de strategie van de Bond in deze jaren tot uiting kwam, was de aankondiging in hetzelfde nummer van een propaganda-avond met lichtbeelden, speciaal gericht op ‘de nog minder ontwikkelde vrouwen’, die niet konden lezen of een lage woordenschat hadden.²²⁸ De Bond had hiermee een eigen, minder uitgesproken, versie van de ‘Marijtje’-optredens van de VvVK. Een tekening uit 1917 toonde een vrouwelijk Bondslied in traditionele klederdracht, wat - in combinatie met de propagandawerkzaamheden van Staas en

²²¹ Ibidem, 155.

²²² Geerts, “Even liefelijke als doeltreffende propaganda”, 155.

²²³ Ibidem, 154.

²²⁴ De Bussy eds., *Gedenkboek*, 86-87.

²²⁵ ‘6^e Algemene Vergadering’, *De Ploeger* (april 1913); ‘Jaarvergadering’, *De Ploeger* (juni 1913).

²²⁶ De Bussy eds., *Gedenkboek*, 85.

²²⁷ ‘Bondslied voor vrouwenkiesrecht’, *De Ploeger* (januari 1914).

²²⁸ ‘Buitengewone Openbare Vergadering’, ibidem.

Boissevain-Pijnappel - erop wijst dat de Bond zich in zijn strategie ook nadrukkelijk richtte op vrouwen buiten de stedelijke elite, en bewust aansluiting zocht bij het platteland.²²⁹

Bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog eind juli 1914 liet Boissevain-Pijnappel weten dat de propagandawerkzaamheden tijdelijk werden gestaakt door financiële overwegingen.²³⁰ De verschillende afdelingen van de Bond zouden zich inzetten voor de oorlogsinspanningen. In Amersfoort werden er sokken gebreid voor soldaten, in Gouda droegen leden bij aan het opzetten van een Rode Kruis-hospitaal en Staas verzorgde ‘talrijke Belgische vluchtelingen’ in Amsterdam.²³¹ In *De Ploeger* was er tussen deze berichtgeving een grote foto te zien van het ‘Bondswerk’ in Doetinchem en omstreken, waarop een groep ‘boontjes-afhalende leden’ stond afgebeeld.²³² Deze traditionele en verzorgende activiteiten van de Bond wezen op de ‘maatschappelijke dienstplicht der vrouw’, dit keer niet binnen het gezin, maar in de samenleving.²³³ Hoekstra omschrijft dit als ‘de zorgende macht’ van de vrouw.²³⁴

Drie maanden later verscheen *De Ploeger* opnieuw, met berichtgeving over de ‘De oorlog en de vrouw’. Ook hervatte Staas haar propagandawerkzaamheden, ‘stille verbreiding’ van de beginselen moest ‘gestadig doorgaan’.²³⁵ De oorlog gaf de redactieleden de mogelijkheid om te laten zien hoe belangrijk en waardevol vrouwen waren voor de samenleving: ze toonde toonden ‘mannenmoed’ door aan het front te verplegen – een aanvulling op het Bondswerk.²³⁶ De positieve invloed van vrouwelijke maatschappelijke betrokkenheid onderbouwde een Bondslid daarbij met de retorische vraag of een gruwelijke oorlog als deze überhaupt had kunnen ontstaan, als de invloed van vrouwen wereldwijd even groot was geweest als die van mannen.²³⁷ Vrouwenkiesrecht was, zo legde Boissevain-Pijnappel uit, dan wel niet het geneesmiddel van oorlog, vrouwen zouden in de toekomst veel kunnen doen om ‘dergelijke rampen af te weren’.²³⁸ Op die manier zetten de (bestuurs)leden van de Bond de eis voor politieke rechten en burgerschap van de vrouw, zoals het vrouwenkiesrecht, al dan niet indirect, kracht bij. Daarnaast besloot het hoofdbestuur van de

²²⁹ De Bussy eds., *Gedenkboek*, 53.

²³⁰ Trees Graas, “Geen offer te duur, geen last te zwaar” Vrouwenlijk burgerschap in Nederland 1914-1918’, *Historica* 1:3 (2007) 24-26, aldaar 25.

²³¹ ‘Bondswerk’, *De Ploeger* (september 1914); De Bussy eds., *Gedenkboek*, 89.

²³² ‘Bondswerk’, *De Ploeger* (september 1914).

²³³ P. van Heerdt tot Eversberg-Quarles van Ufford, *Eene Eeretaak. Open brief aan alle Nederlandsche vrouwen en meisjes* (Bloemendaal 1915) 8.

²³⁴ Hoekstra, *Het hart van de natie*, 7-9.

²³⁵ ‘Na den Oorlog: Macht boven Recht’, *De Ploeger* (januari 1915).

²³⁶ ‘De oorlog en de vrouw’, *De Ploeger* (januari 1915).

²³⁷ ‘De urgentie van Vrouwenkiesrecht’, *De Ploeger* (februari 1915).

²³⁸ Graas, “Geen offer te duur, geen last te zwaar”, 25.

Bond zich aan te sluiten bij de *Nederlandsche Anti-Oorlogsraad*, met nadruk op het feit dat de VvVK hiervan afzag.²³⁹

Boissevain-Pijnappel nam als voorzitter voor de laatste keer het woord tijdens de Utrechtse Landdag te ‘Huis ter Heide’ van de Bond. Zij werd opgevolgd door mevrouw James-Brandes.²⁴⁰ Tijdens deze provinciale landdagen ontvingen Bondsleden en voorstanders via aankondigingen in *De Ploeger* uitnodigingen om feestelijk bijeen te komen op de landgoederen van vooraanstaande leden in bijvoorbeeld het Gooi en Drenthe.²⁴¹ Een lid van de VvVK schreef in het *Maandblad* een kritisch verslag over een landdag van de Bond in Den Haag, in een artikel met de titel ‘Gevaarlijke vrienden’. Kamerlid professor Eerdmans pleitte op de landdag voor een geleidelijke invoering van vrouwenkiesrecht, te beginnen met een beperkt stemrecht voor vrouwen die aan bepaalde voorwaarden voldeden. De schrijver uitte scherpe kritiek op zijn optreden en waarschuwde dat zulke ‘voorzichtige bondgenoten’ de voortgang van het vrouwenkiesrecht belemmerden.²⁴² De Bond zou hiermee eerder een obstakel vormen dan een steun.

In december 1916 stuurde het hoofdbestuur van de Bond een verzoekschrift aan de Tweede Kamer, om een haalbare en verstandige tussenoplossing te overwegen. Ze stelden voor om het vrouwenkiesrecht stap voor stap in te voeren, bijvoorbeeld door vrouwen stemrecht te geven onder dezelfde voorwaarden als mannen destijds hadden – dus volgens het toen geldende censuskiesrecht, waarbij alleen mensen met voldoende inkomen of belastingafdracht mochten stemmen.²⁴³ Twee jaar later werd, tijdens een internationaal vrouwenkiesrechtcongres in Genève, beweerd dat de Bond zich had verzet tegen het vrouwenkiesrecht — een verwijt dat dus ook buiten Nederland klonk. Dyserinck verdedigde dat dit volstrekt onterecht was: de Bond was onderdeel van de ‘ethische richting’ of de ‘gematigden’, die verandering via geleidelijke nastreefden, niet via harde actie of radicalisme zoals bij de suffragettes.²⁴⁴

In 1917, het jaar dat vrouwen passief kiesrecht kregen, en dus verkozen mochten worden tot de volksvertegenwoordiging, deed voorzitter van afdeling Bloemendaal, gravin van Heerdt tot Eversberg-Quarles van Ufford (hierna Quarles Van Ufford), een oproep in *De Ploeger*.²⁴⁵ Deze luidde ‘Bondsleden, laat ons mobiliseeren!’, juist nu het vrouwenkiesrecht in zicht leek.

²³⁹ ‘Onze Aansluiting bij den „Nederlandsche Anti-Oorlog Raad”’, *De Ploeger* (maart 1915).

²⁴⁰ ‘Onze voorzitter’, *De Ploeger* (juli 1917).

²⁴¹ Ibidem.

²⁴² ‘Gevaarlijke vrienden’, *Maandblad* (juni 1916).

²⁴³ Dyserinck, *De Strijd voor het Vrouwenkiesrecht herdacht*, 44-45.

²⁴⁴ Ibidem.

²⁴⁵ Bosch, *Strijd!*, 353.

Ze benadrukte hoe goed de Bond georganiseerd was en dat de Bond niet moest botsen met politieke partijen, maar hen op een rustige manier moest meekrijgen. Het ging er niet om vijanden te bestrijden, maar om tegenstanders tot bondgenoten te maken. Ze riep alle leden op om in actie te komen door bijeenkomsten te organiseren, nieuwe mensen te betrekken, brieven te schrijven en zich te laten horen. Ook stelde ze voor het salaris van propagandist Staas te verhogen.²⁴⁶ Quarles Van Ufford wilde op dit cruciale moment aantonen dat de Bond inmiddels breed gedragen en serieus was, vermoedelijk om het beeld te corrigeren dat de Bond het vrouwenkiesrecht juist zou vertragen.

Suze Groeneweg trad in 1918 als eerste vrouw toe tot de Tweede Kamer namens de *Sociaal-Democratische Arbeiderspartij* (SDAP). Mannen en vrouwen volgden haar nauwlettend – zoals dat altijd gebeurde bij ‘de eerste vrouw’.²⁴⁷ Hoewel een redactielid in *De Ploeger* zich positief uitliet over het passief kiesrecht, besloot het bestuur dit slechts te aanvaarden als tussenstap, mits daar iets tegenover stond (‘op afrekening’). De nadruk werd expliciet gelegd op het actief kiesrecht.²⁴⁸ Vanaf dat moment koos de Bond er bewust voor om niet langer voor een compromis te pleiten, wat wijst op een standvastigere houding.

Hendrika (Riek) van Riel-Smeenge volgde James-Brandes op als voorzitter van de Bond.²⁴⁹ De redactie van *De Ploeger* betreurde dat slechts 12,5 procent van de bijna tienduizend Bondsleden gestemd had tijdens de verkiezingen van het hoofdbestuur.²⁵⁰ Op de jaarvergadering van 1918 klaagden leden over ‘de slapheid’ in de Bond. Hier werd in *De Ploeger* op gereageerd met negen opdrachten aan de leden. Eén van die opdrachten luidde bijvoorbeeld dat de vergaderingen trouwer bezocht moesten worden.²⁵¹ Uit deze afgenomen interesse blijkt dat leden wellicht het belang van de Bond geleidelijk minder gingen inzien: het vrouwenkiesrecht was immers binnen handbereik.

Toen het erop leek dat het actief kiesrecht er daadwerkelijk zou komen, bleek dat leden verschillend reageerden: de één voelde zich daardoor extra gemotiveerd, de ander liet het wat vieren. In die context zette afdeling Bloemendaal het zogenaamde *Comité voor Maatschappelijke Opvoeding en Voorlichting uit den Nederlandschen Bond voor Vrouwenkiesrecht* op. De voorzitter werd Quarles Van Ufford en de secretaris Dyserinck.²⁵²

²⁴⁶ ‘Algeheele Bondsmobilisatie’, *De Ploeger* (januari 1917).

²⁴⁷ De Loo, *De vrouw beslist*, 20.

²⁴⁸ ‘Malcontenten-actie’, *De Ploeger* (juni 1917).

²⁴⁹ ‘Uitslag der stemming’, *De Ploeger* (februari 1918).

²⁵⁰ ‘Medeleven, medewerken, op een nieuwen weg’, *De Ploeger* (februari 1918).

²⁵¹ ‘Onze Plichten’, *De Ploeger* (mei 1918).

²⁵² Dyserinck, *De Strijd voor het Vrouwenkiesrecht herdacht*, 52.

Het comité, bestaande uit vijf vrouwen, begon zijn werkzaamheden in september 1918.²⁵³ Vanwege de slechte kas besloot het hoofdbestuur dat de helft van de propagandakosten via dit comité moest worden gedragen.²⁵⁴ Propagandist Staas bleef nauw in contact met Dyserinck en focuste zich in deze laatste periode op het geven van cursussen over het politieke systeem van Nederland.²⁵⁵

De boodschap van het comité was ‘Bereidt U voor om samen met de mannen een Nieuwe Maatschappij op te bouwen’. In die geest werd benadrukt dat de Bond alleen kon voortbestaan als vrouwen actief bleven ‘strijden’, in dit geval voor het opvoedingsideaal van de Bond.²⁵⁶ In de brochure lag de nadruk op de nieuwe verantwoordelijkheden die de vrouw in Nederland – zowel uit de ‘arbeidende klasse’ als ‘de bevoorrechte kringen’ zou krijgen, nu het stembiljet binnenkort in haar bus viel.²⁵⁷ Het *Comité voor Maatschappelijke Opvoeding en Voorlichting* die de helft van de propagandakosten toebedeeld kreeg, weerspiegelt een heroriëntatie van de strategie van de Bond in 1918: van kiesrechtorganisatie naar een bredere emancipatiebeweging gericht op maatschappelijke bewustwording en opvoeding.²⁵⁸ Dit wijst op toekomstgericht denken van de Bond in de laatste fase van het bestaan.

Langzaam maar zeker naderde het einde van de Bond. Met de goedkeuring van het wetsvoorstel ‘Marchant’ door de Eerste Kamer op 10 juli 1919 werd het stemrecht voor Nederlandse vrouwen boven de 25 jaar gerealiseerd op nationaal, provinciaal en gemeentelijk niveau: het doel was bereikt.²⁵⁹ Er volgde een aankondiging voor een feestelijke Bondsbijeenkomst in Scheveningen, met aansluitend een diner in Hotel Zeerust.²⁶⁰ In het laatste nummer van *De Ploeger* las men hierover het volgende: ‘Groote advertenties in alle groote bladen moesten onze leden over ’t heele land waarschuwen, dat eindelijk de Bond, die kalme Bond eens een echt spontane feestelijke bijeenkomst zou houden om de overwinning te

²⁵³ *De Ploeger* (oktober 1918).

²⁵⁴ ‘Jaarverslag van het Comité voor maatschappelijke opvoeding en voorlichting’, *De Ploeger* (mei 1919).

²⁵⁵ Atria, Archief Nederlandsche Bond voor Vrouwenkiesrecht (IAV), inv.nr. 83, ‘Verslagen van de activiteiten van het comité, verslagen van de propagandiste Christine Staas en stukken betreffende doel en middelen’ (1918-1919); ‘Kort verslag werkzaamheden propagandist’, *De Ploeger* (november 1919).

²⁵⁶ Atria, Archief Nederlandsche Bond voor Vrouwenkiesrecht (IAV), inv.nr. 42, ‘Voorstel van de Presidente in zake het voortbestaan van den Bond’ (4 januari 1919).

²⁵⁷ Ibidem, inv.nr. 85, ‘Brochures, strooibiljetten, affiches, advertenties en circulaires van het comité’ (1918-1919).

²⁵⁸ ‘Jaarverslag van het Comité voor maatschappelijke opvoeding en voorlichting’, *De Ploeger* (mei 1919).

²⁵⁹ Dyserinck, *De Strijd voor het Vrouwenkiesrecht herdacht*, 55.

²⁶⁰ Atria, Archief Nederlandsche Bond voor Vrouwenkiesrecht (IAV), inv.nr. 42, ‘Stukken betreffende de viering van de aanneming van het actief Vrouwenkiesrecht’ (1919).

vieren.²⁶¹ Opvallend is dat de Bond zich ook in de laatste fase actief bleef profileren: de ‘kalme’ Bond was ‘eens echt spontaan’.

Voorzitter Van Riel-Smenge was namens de Bond aanwezig bij de feestviering voor vrouwenkiesrecht van de VvVK, bood hier een bloemstuk aan en hield een toespraak waarin ze onder andere zei: ‘Het betreurende, dat de Vereeniging gemeend had, niet op de plannen van den Bond om tot samenwerking te komen op ons beginsel program, te moeten ingaan [...]’²⁶² Hoewel de Bond dus na twaalf jaar plotseling wél openstond voor samenwerking met de VvVK, wees die laatste dit voorstel van de hand. Ook in 1919 was de verstandhouding tussen de Bond en de VvVK nog niet hersteld. In 1920 fuseerde de Bond vervolgens met de *Vereeniging tot Verbetering van den Maatschappelijken en den Rechtstoestand der Vrouw in Nederland*. Samen gingen zij verder onder de naam *Nederlandse Unie voor Vrouwenbelangen*, waarvan Boissevain-Pijnappel de voorzitter werd.²⁶³

In 1919 telde de Bond ruim 9800 leden, wat beduidend minder was dan de 25000 leden van de VvVK.²⁶⁴ Toch wist de Bond in slechts twaalf jaar tijd een breed draagvlak op te bouwen dankzij haar eigen aanpak. De Bond profileerde zich als een serieuze, gematigde en maatschappelijk geaccepteerde organisatie, die voorzichtig te werk ging en zich richtte op breed gedragen veranderingen. In tegenstelling tot de VvVK, die geen moeite had met opvallende acties, koos de Bond bewust voor een terughoudende strategie. Die keuze maakte de Bond wellicht minder groot dan de VvVK, en leverde haar niet alleen kritiek op van eigen leden, maar ook van de VvVK en uit het buitenland.

²⁶¹ ‘12 juli 1919’, *De Ploeger* (november 1919).

²⁶² ‘Feestviering. Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht’, *De Ploeger* (november 1919).

²⁶³ Dyserinck, *De Strijd voor het Vrouwenkiesrecht herdacht*, 55.

²⁶⁴ ‘Jaarverslag’, *De Ploeger* (mei 1919); Ribberink, ‘Waarom de term feministische golf terecht is’, 3.

Conclusie

Deze scriptie had als doel antwoord te geven op de volgende vraag: hoe profileerde de Nederlandsche Bond voor Vrouwenkiesrecht zich ten opzichte van de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht? Uit dit onderzoek blijkt dat de Nederlandsche Bond voor Vrouwenkiesrecht zich duidelijk anders dan de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht profileerde. Waar de VvVK zich liet zien in het publieke debat via demonstraties en duidelijke taal, koos de Bond voor een gematigdere koers. De Bond richtte zich op voorlichting via cursussen en lezingen en deed hierover verslag in het eigen tijdschrift *De Ploeger*. Met ‘gezond feminisme’ wilde de Bond vrouwen in voorbereiding van het kiesrecht opvoeden tot verantwoordelijke burgers en het draagvlak voor vrouwenkiesrecht verbreden, onder meer door academici, mannen en mensen uit hogere klassen actief te betrekken. Tot nu toe onderbelichte figuren in de historiografie, zoals betaalde propagandist Christine Staas, maar ook Marie Boissevain-Pijnappel en Welmoet Wijnaendts Francken-Dyserinck, droegen in belangrijke mate bij aan de groei en professionalisering van de Bond.

Andere kenmerken van de constructie van het zelfbeeld van het hoofdbestuur van de Bond was de nadruk op politieke neutraliteit, dat ze samenwerkten met mannen en het verbod op geweld expliciet in de statuten opnam. De Bond koos voor symbolen zoals insignes en sluitzegels om haar boodschap subtiel te verspreiden, maar tegen 1913 ook voor meer uitgesproken liederen en een vlag. Deze aanpak, in combinatie met propagandawerkzaamheden en *De Ploeger*, leidde tot een stabiele groei: in minder dan vijf jaar tijd had de Bond al meer dan vijfduizend leden en zeventig afdelingen. De Bond bleef weg van publieke manifestaties van de VvVK, uit vrees dat zulke publieke optredens het draagvlak zouden ondermijnen. In plaats daarvan zette de Bond in op een aanpak die zich kenmerkte door ‘gradualisme’: een stapsgewijze strategie, gericht op geleidelijke verandering.

Die benadering leidde zowel tot lof als kritiek. Sommige afdelingen en leden vonden de Bond te tam – zoals bleek toen het Utrechtse bestuur opstapte of een lid in het tijdschrift kritiek uitte op de Bond – terwijl anderen haar zorgvuldige strategie juist waardeerden. Kritiek uit binnen- en buitenland, dat de Bond de vooruitgang zou tegenwerken werd door vooraanstaande leden fel weerlegd. Toen vrouwenkiesrecht in 1919 werkelijkheid werd, vierde de Bond het succes. Het uiteindelijke ledenaantal in 1919 van bijna tienduizend getuigde van de effectiviteit van de geleidelijke aanpak van de Bond. Daarmee bewees de Bond dat ook zonder radicale middelen grote maatschappelijke veranderingen gerealiseerd konden worden. De Bond is in de

historiografie over de eerste feministische golf ten onrechte onderbelicht gebleven en door feministen uit de tweede golf weggezet als een organisatie met ‘antifeministische’ kenmerken. Daardoor is de waarde van de inzet, hun poging om tegenstanders tot bondgenoten te maken, van zowel het hoofdbestuur als de leden van de Bond onvoldoende erkend. Door de nadruk te leggen op de scholing en ontwikkeling van vrouwen en hen te leren ‘weten, begrijpen en begeren’, werd het argument van critici dat vrouwen ongeschikt waren voor het kiesrecht ondergraven.

Hoewel het hoofdbestuur van Bond zijn strategie presenteerde als wezenlijk verschillend van die van de VvVK, toont dit onderzoek aan dat er juist veel overeenkomsten waren; van een eigen tijdschrift, een betaalde propagandist en zelfgeschreven toneelstukken tot scheurkalenders en vlaggen. Deze conclusie is niet nieuw: Bosch wees hier eerder op. Daarmee is een bestaand vermoeden bevestigd. Op ideologisch vlak werd al eerder gewezen op overeenkomsten door Jansz. Mossink noemde de vooraanstaande figuren in de Bond terecht ‘langzaamaan’-feministen tegenover de ‘actie’-feministen van de VvVK. De Bond wist hiermee, zoals Posthumus-Van Der Goot en De Waal, De Wilde en Van Steen eerder opmerkten, een nieuw publiek aan te spreken. Wat dit onderzoek onderscheidt van eerdere studies, is dat *De Ploeger* voor het eerst systematisch is geanalyseerd. Tot nu toe is de strategie van de Bond daarnaast uitsluitend onderzocht door Van Steen, met de focus op Leiden. Dit onderzoek brengt daar verandering in door het bredere, landelijke, perspectief centraal te stellen. Tot slot is de stelling van Van Den Elzen, dat de Bond zich expliciet uitsprak tegen de ‘vrouw-slaafvergelijking’, weerlegd: de Bond gebruikte deze vergelijking zelfs in zijn strategie.

Dit onderzoek opent de deur naar vervolgonderzoek, te beginnen met biografisch werk over de leidende vrouwen binnen de Bond, zoals Dyserinck en Van Dorp, aan de hand van archiefmateriaal van Atria. Van Steen merkte al op dat deze vrouwen in de historiografie onderbelicht zijn gebleven, in tegenstelling tot figuren als Jacobs of Drucker.

Bibliografie

Archiefmateriaal

Atria

Archief Papers Aletta Henriëtte Jacobs 1871-1974 (IAV), inv.nr. 405.

Archief Esther Welmoet Wijnaendts Francken-Dyserinck (IAV), inv.nr. 204.

Archief Nederlandsche Bond voor Vrouwenkiesrecht (IAV), inv.nrs. 42, 46, 69, 71, 72, 74, 83, 85, 267, 264, 269, 271, 295, 405.

Archief Nationaal Bureau voor Vrouwenarbeid (NBV), inv.nr. 853.

Overige primaire bronnen

‘Feminist’, *Evolutie* (29 april 1896).

‘Eind-examen Toneelschool’ *Opregte Haarlemsche Courant* (6 juli 1897).

‘De Hollandsche Kunst de boer op’, *Het nieuws van den dag. Nederlandsch-Indië* (2 juni 1906).

‘Afdruk van het Hoofdartikel’, *Evolutie* (21 november 1906).

Evolutie (19 december 1906).

De Ploeger (1907-1919).

‘Onze kalender voor 1911’, *Maandblad* (oktober 1910).

‘Gevaarlijke vrienden’, *Maandblad* (juni 1916).

Literatuur

Aerts, M, “Hollandsche vecht-suffragettes”? Een kwestie uit de geschiedenis van het Nederlandse feminisme’, *Low Countries Historical Review* 124:4 (2009) 599-617.

Aerts, M. en L. Heerma van Voss, 'De Vrouw 1813-1913-2013', *Low Countries Historical Review*, 130:2 (2015) 5-12.

Aerts, R., 'Het tijdschrift als culturele factor en als historische bron', *Groniek. Gronings Historisch Tijdschrift* 30:135 (1996) 170-182.

Akkerman, T. en S. Stuurman, 'Introduction: feminism in European history', in: Idem, *Perspectives on Feminist Political Thought in European History* (Londen/New York City 1998) 1-33.

Beetham, M., 'Towards a Theory of the Periodical as a Publishing Genre', in: L. Brake, A. Jones, L. Madden eds., *Investigating Victorian Journalism* (Londen 1990) 19-32.

Bie, T. de en W. Frischy, 'De 'wereld' van de Reveilvrouwen, hun liefdadige activiteiten en het ontstaan van het feminisme in Nederland', in: J. Reys e.a., *De eerste feministische golf. Zesde jaarboek voor vrouwengeschiedenis* (Nijmegen 1985) 30-58.

Bosch, M., *Een onwrikbaar geloof in rechtvaardigheid. Aletta Jacobs 1854-1929* (Amsterdam 2005).

Bosch, M., *Strijd! De vrouwenkiesrechtbeweging van Nederland, 1882-1922* (Hilversum 2019).

Braun, M., *De prijs van liefde. De eerste feministische golf, het huwelijksrecht en de vaderlandse geschiedenis* (Amsterdam 1992).

Braun, M., 'Wilhelmina Druckers geschiedenissen van gezag', in: M. Everhart en U. Jansz eds., *De minotaurus onzer zeden Multatuli als heraut van het feminisme* (Amsterdam 2010) 128-146.

Bussy, J.H. de eds., *Gedenkboek. Nederlandsche Bond voor Vrouwenkiesrecht, 1907-1917* (Amsterdam 1917).

Cohen, I., 'Het feminisme van Johanna Naber', in: S. Sevenhuijsen, J. Bussemaker eds., *Socialisties-Feministische Teksten 11* (1989) 112-136.

Dekker, E. en W. Cornax, 'Elizabeth van Dorp and the Women's Question', *Women, Economics and History* 12:3 (2022) 581-604.

Drenth, A. van en F. de Haan, *The Rise of Caring Power. Elizabeth Fry and Josephine Butler in Britain and The Netherlands* (Amsterdam 1999).

Elzen, S. van den, *Slavery in the International Women's Movement, 1832–1914. Memory Work and the Legacy of Abolitionism* (Cambridge 2025)

Fase, M., 'Een strijdlustige juffrouw: E.C. van Dorp (1872-1945) de eerste vrouwelijke econoom van Nederland', *TPEdigitaal* 13:3 (2019) 45-55.

Geerts, I., "Even liefelijke als doeltreffende propaganda", Strijden voor het vrouwenkiesrecht met de tentoonstelling 'De Vrouw 1813-1913', *Holland Historisch Tijdschrift* 47:4 (2015) 148-156.

Graas, T., "Geen offer te duur, geen last te zwaar' Vrouwelijk burgerschap in Nederland 1914-1918', *Historica* 1:3 (2007).

Grever, M. en B. Waaldijk, *Feministische openbaarheid. De Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid in 1898* (Amsterdam 1998).

Grever, M., *Strijd tegen de stilte. Johanna Naber (1859-1941) en de vrouwenstem in geschiedenis* (Hilversum 1994).

Haan, I. de en H. te Velde, 'Vormen van politiek. Veranderingen van de openbaarheid in Nederland 1848-1900', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 111:1 (1996) 167-200.

Heerdt tot Eversberg-Quarles van Ufford, P. van, *Eene Eeretaak. Open brief aan alle Nederlandsche vrouwen en meisjes* (Bloemendaal 1915).

Hoekstra, H., *Het hart van de natie. Morele verontwaardiging en politieke verandering in Nederland 1870-1919* (Amsterdam 2005).

Hout, A. van, 'Wat Geertje overkwam en wat Marijtje d'er van docht. Literatuur als propagandamiddel van de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht', *De Moderne Tijd* 4:3 (2017) 321-344.

Huckin, T., 'Propaganda defined', in: G. Lyn Henderson en M.J. Braun eds., *Propaganda and Rhetoric in Democracy. History, Theory, Analysis* (Carbondale 2016) 118-136.

Janse, M., 'Towards a History of Civil Society', *De Negentiende Eeuw* 32:2 (2008) 104-121.

Jansz, U., 'Vrouwenkiesrecht als omstreden kwestie onder Nederlandse feministen, 1870-1900', *De Moderne Tijd* 3-4:1 (2017) 277-299.

Jansz, U., *Denken over sekse in de eerste feministische golf* (Amsterdam 1990).

Jowett, G. en V. O'Donnell, *Propaganda and persuasion* (Thousand Oaks 2018).

Kloek, E., *De vrouw des huizes. Een cultuurgeschiedenis van de Hollandse huisvrouw* (Amsterdam 2009).

Kox, A. en H. Schatz, *A Living Work of Art: The Life and Science of Hendrik Antoon Lorentz* (Oxford 2021).

Kraditor, A.S., *The ideas of the woman suffrage movement, 1890-1920* (New York City 1982).

Loo, V. de, *De vrouw beslist. De tweede feministische golf in Nederland* (Wormer 2005).

Meulen, D. van der, *Multatuli. Leven en werk van Eduard Douwes Dekker* (Nijmegen 2003).

Mossink, M., 'Tweeërlei stroming? 'Ethisch' en 'rationalistisch' feminisme tijdens de eerste golf in Nederland', in: S. Sevenhuijsen en J. Outshoorn eds., *Socialisties-Feministische Teksten* 9 (Baarn 1986) 104-120.

Polak, A., 'Gelijk loon voor gelijken arbeid', *Onze Eeuw* 4:2 (1917) 395-419.

Posthumus-van der Goot, W. en A. de Waal, *Van moeder op dochter. De maatschappelijke positie van de vrouw in Nederland vanaf de Franse tijd* (Derde druk; Nijmegen 1977).

Raalte, E. van, 'Esther Welmoet Wijnaendts Francken-Dyserinck (Den Helder, 7 februari 1876 - 's-Gravenhage (Scheveningen) 11 november 1956)', *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* 1:1 (1958) 84-96.

Ribberink, A., 'Behaaglijk onbehagen. De tegenstrijdige impact van de tweede feministische golf', *Nieuwste tijd* 2:1 (2001) 21-37.

Ribberink, A., 'Waarom de term feministische golf terecht is', *Historica* 3:3 (1995) 3-5.

Spengelink-Kramers, C. eds., *Propaganda-Tooneelstukjes voor Vrouwenkiesrecht* (Hillegom 1912).

Steen, A. van, *Van liefdadigheid naar abortusstrijd: Leidse vrouwen en de Nederlandse vrouwenbeweging van 1860 tot 1990* (Leiden 2023).

Wijnaendts Francken-Dyserinck, W., 'De Nederlandsche Bond voor Vrouwenkiesrecht', in: C.M. Werker-Beaujon, C. Wichmann en W.H. Werker eds., *De Vrouw, de Vrouwenbeweging en het Vrouwenvraagstuk* (Amsterdam 1914) 181-187.

Wijnaendts Francken-Dyserinck, W., *De Strijd voor het Vrouwenkiesrecht herdacht* (Amsterdam 1953).

Wilde, I. de, 'Aaneensluiting de afgestudeerde vrouwen. Ontstaan en beginjaren van de Nederlandsche Vereeniging van Vrouwen met een Academische Opleiding', in: A. Schreuder,

N. Teeuwen eds., *Een verbond van gestudeerde vrouwen. 75 Jaar Nederlandse Vereniging van Vrouwen met Academische Opleiding 1918-1993* (Hilversum 1993) 21-64.

Websites

Atria, <https://atria.nl/tag/eerste-feministische-golf/>, (geraadpleegd 30 maart 2025).

Atria, <https://atria.nl/nieuws-publicaties/feminisme/feminisme-20e-eeuw/de-tweede-feministische-golf/>, (geraadpleegd 15 mei 2025).

Atria, <https://atria.nl/nieuws-publicaties/feminisme/feminisme-19e-eeuw/betsy-perk-biografie/> (geraadpleegd 22 mei 2025).

Atria, <https://atria.nl/nieuws-publicaties/vrouwen-in-de-politiek/vrouwenkiesrecht-in-nederland> (geraadpleegd 25 mei 2025).

Huygens Instituut, <https://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn3/raemakers> (geraadpleegd 1 juni 2025).

Instituut voor de Nederlandse Taal, <https://gtb.ivdnt.org/search/#> (geraadpleegd 14 mei 2025).

Overige bronnen

‘Strijd voor vrouwenkiesrecht was geen braaf dameskransje’, *Het Parool* (23 november 2019).

‘Grote drukte bij betoging voor vrouwenrechten in Amsterdam’, *NOS* (8 maart 2025).

Illustratieverantwoording

Afbeelding voorblad, afbeelding 2

Sluitzegels ter ere van het eerste lustrum in 1912; Louis Raemaekers; 1912; Atria, Archief Nederlandsche Bond voor Vrouwenkiesrecht (IAV), inv.nr. 72, ‘Vel plakzegels’.

Afbeelding 1

Christine Staas, propagandist van de Bond; 1917; fotograaf onbekend; afgebeeld in J.H. de Bussy eds., *Gedenkboek. Nederlandsche Bond voor Vrouwenkiesrecht, 1907-1917* (Amsterdam 1917) 48.

Afbeelding 3

De Bondsvlag; 1913; vervaardiger onbekend; afgebeeld in J.H. de Bussy eds., *Gedenkboek. Nederlandsche Bond voor Vrouwenkiesrecht, 1907-1917* (Amsterdam 1917) 85.